

LİKYA BÖLGESİ TAŞ ESERLERİNDE HAÇ MOTİFLERİ

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı
Tezli Yüksek Lisans Programı

Tuğba AKAR

Danışman: Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN

Eylül 2023
DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Tuğba AKAR

ÖN SÖZ

“Likya Bölgesi Taş Eserlerinde Haç Motifleri” adlı çalışmada, bana bu konuda çalışma olanağı veren, yol gösteren ve desteğini benden esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN’a ve tez çalışmama buldukları katkılardan dolayı Doç. Dr. Hatice Ayça TİRYAKİ TÜRKMENOĞLU hocama ve Doç. Dr. Muradiye BURSALI hocama teşekkürlerimi sunarım.

Tez sürecimde bana en değerli desteği veren ve tecrübesini benimle paylaşarak çalışmanın yönlenmesinde katkı sağlayan yakın arkadaşım Yusuf BAŞTÜRK’e, her zaman yanımda olan arkadaşım Sena ORAK’a ve emeklerini, maneviyatını ve sevgisini benden esirgemeyen annem Kevser AKAR’a büyük bir içtenlikle teşekkürlerimi, varlığıyla bana neşe veren biricik yeğenim Melike Alya’ya ise tüm kalbimle sevgilerimi sunarım.

Ayrıca tez süresince yayınlarını kullandığım tüm hocalarıma ve meslektaşlarıma minnettarlığımı sunar, yolumu açtıkları için hepsine teşekkür ederim.

Tuğba AKAR

ÖZET**LİKYA BÖLGESİ TAŞ ESERLERİNDE HAÇ MOTİFLERİ**

AKAR, Tuğba
Yüksek Lisans Tezi
Sanat Tarihi ABD

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN
Eylül 2023, VIII+141

Tez çalışmasının konusu, bugün Antalya ili sınırları içerisinde yer alan ve Teke Yarımadası olarak anılan Likya Bölgesi taş eserlerinde haç motifinin izlerini izlemek amacıyla oluşturulmuştur.

Kullanımı M.Ö. 4000 yıllarına kadar dayanan haç kavramı Hristiyanlıkta İsa'nın çarmıha gerilmesiyle kötü bir izlenim bırakmış, ardından I. Constantinus'un Milvian Köprüsü zaferi ve Helena'nın Gerçek Haçı bulma efsanesiyle yeni bir anlam kazanmıştır. Likya Bölgesi taş eserleri konu alan bu tez çalışmasında bölgede daha önce yapılmış bilimsel çalışma ve yayınlar incelenerek 26 antik yerleşimde toplamda 233 haç motifi tespit edilmiştir. Bölgede tespiti yapılan haç motifleri ayrı bir bölümde eser fotoğrafı ve çizimi (varsa), haç tipi, buluntu yeri, eser tipi, teknik, tarihlendirme ve kullanılan yayın belirtilerek kataloglanmıştır.

Bilimsel yayınlar aracılığıyla yapılan araştırmada toplam 14 tip haç sembolü tespit edilmiş olup, var olan tipolojiye eklenecek öneriler getirilmiştir. Likya Bölgesi taş eserlerinin çeşitliliği ve haç motifi kullanımının yoğunluğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Haç, Hristiyanlık, Likya, Taş Eser, Tipoloji,

ABSTRACT**CROSS MOTIFS IN LYCIAN REGION STONE ARTIFACTS**

AKAR, Tuğba

Master's Thesis

Department of Art History

Thesis Advisor: Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN

September 2023, VIII+141

The subject of this thesis is the cross motifs in the stone works of the Lycian Region, now referred to as the Teke Peninsula, located in Antalya. In this thesis, a comprehensive examination was conducted on the stone works of the Lycian Region by reviewing scientific studies and publications previously conducted in the area. The analysis identified a total of 233 cross motifs in 26 ancient settlements within the Lycian Region. These cross motifs were cataloged in a dedicated section, accompanied by photographs and drawings of the works (where available). The catalog includes information such as cross type, location of the find, work type, technique, dating, and references used.

Through the research conducted via scientific publications, a total of 14 types of cross symbols were identified. Furthermore, this study proposes additional categories to complement the existing typology, aiming to enhance our understanding of the subject. The thesis emphasizes both the diversity of stone works found in the Lycian Region and the prominent usage of cross motifs in the area.

Keywords: Cross, Christianity, Lycia, Stone Artifacts, Typology,

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	vi
TABLolar DİZİNİ.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HAÇIN TANIMI, TARİHİ VE HRİSTİYANLIKTAKİ GELİŞİMİ

1.1.Haç Kelimesinin Tanımı ve Kökeni.....	3
1.2.Haçın Tarihi ve Tarihsel Süreçteki Gelişimi.....	4
1.2.1. Roma’da Bir İnfaz Biçimi Olarak Çarmıha Germe.....	6
1.3. İsa’nın Çarmıha Gerilmesi ve İlk Hristiyanların Haça Bakış Açısı.....	8
1.3.1. Constantinus ile Gelişen Haç Kavramı.....	16
1.4. Haç Tipleri.....	21
1.4.1. Sade Haçlar.....	22
1.4.2. Ek Sembollerle Birlikte Tasvir Edilen (Yorumlanan) Haçlar.....	24
1.4.3. Christogram.....	27
1.4.4. Staurogram.....	27

İKİNCİ BÖLÜM

LİKYA BÖLGESİ COĞRAFİ KONUMU VE TARİHSEL SÜRECİ

2.1.Bölgenin Sınırları ve Coğrafik Özellikleri.....	29
2.2 Likya Bölgesi Tarihsel Süreci.....	31
2.3. Hristiyanlığın Likya’ya Gelişi ve Bölgedeki Gelişimi.....	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİKYA BÖLGESİ’NDE BULUNAN HAÇ MOTİFLİ TAŞ ESERLER KATALOGU

DEĞERLENDİRME	115
SONUÇ	132
KAYNAKLAR	133

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Roma Palatine, Çarmıha Gerilmiş Eşek Başlı Figür Grafittosu	14
Şekil 2. Christogram Tipleri.	27
Şekil 3. Staurogram Tipleri.....	28
Şekil 4. Likya Bölgesi'ndeki Piskoposluk ve Manastırlar.....	43
Şekil 5. Haç Tiplerinin Dağılımı Grafiği	130
Şekil 6. Malzeme Dağılımı Grafiği.....	131

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. 325-451 yılları arasında Likya'daki Piskopos İsimleri	41
Tablo 2. Stadiasmos Paterensis'te Adı Geçen Likya Kentleri.	44
Tablo 3. Hierocles'in Synecdemus'unda Adı Geçen Likya Kentleri.	44
Tablo 4. Notitiae Episcopatum'larda Likya kentleri	45
Tablo 5. Konsil kayıtlarında Likya Kentleri.....	46

KISALTMALAR DİZİNİ

age.	Adı Geçen Eser
agm.	Adı Geçen Makale
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çevirmen
DOP	Dumbarton Oaks Papers
Flp.	Filipinliler
IJNA	The International Journal of Nautical Archaeology
Kat. No.	Katalog Numarası
Ko.	Korintliler
Luk.	Luka
Mar.	Markos
Mat.	Matta
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
Örn.	Örnek
s.	Sayfa
SDÜ	Süleyman Demirel Üniversitesi
TDV	Türk Diyanet Vakfı
TIB	Tabula Imperii Byzantini
yy.	Yüzyıl
Yu.	Yuhanna

GİRİŞ

Konu

Tarihsel süreç içerisinde birçok inanış biçiminde yer edinmiş olan haç kavramı, Hristiyanlar için İsa Mesih'in çarmıha gerilme ve insanlığa sonsuz yaşam umudu sunulmasının sembolü olarak görülmüştür. M.S. 4. yüzyılda I. Constantinus'un Milvian Köprüsü Savaşı zaferinin ardından Milano fermanının ilan edilmesiyle haç kullanımı Hristiyanlar arasında yayılarak artmıştır.

M.S. 1. yüzyılda Likya Bölgesi'nde Hristiyanlığın izleri sürülebilmektedir. Ancak ilk yüzyıllarda Hristiyanların Roma İmparatorluğu tarafından ağır kovuşturmalara tabii tutulması Likya Bölgesi'ni de etkileyerek bölgedeki Hristiyanların teşkilatlanmalarını M.S. 4. yüzyıla kadar geciktirmiştir. 4. yüzyıldan itibaren Likya Bölgesi'nde kiliseler faaliyet göstermeye başlamış ve bölge önemli piskoposluk merkezlerine ev sahipliği yapmıştır.

Haçın özgülleşmesiyle haç sembolü, Hristiyan sanatında en yaygın kullanılan semboller arasında çeşitli varyantlarla yerini almıştır. Bu çeşitliliğe bağlı olarak E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, haç tipleri hakkında onu sade tip, dokuzu yorumlanmış form olmak üzere toplam 19 haç tipini barındıran bir tipoloji tablosu sunmuştur. Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou ise mimari ve mimari süslemede görülen haç tipleri için oluşturulan tipoloji önerisinde sade haç tiplerine Petrus Haçı, Gamalı Haç (*Svastika*) ve Çifte Haçı eklerken, yorumlanmış haç formlarına Çatallı Haç, Yarım Üzerinde Haç, Globus Üzerinde Haç ve Kolları Yonca Biçimli Haçı eklediği görülmektedir.

Amaç ve Önem

“Likya Bölgesi Taş Eserlerinde Haç Motifinin Kullanımı” başlığı altında yapılan yüksek lisans tez çalışmasının konusunu iki önemli ana unsur oluşturmaktadır. Bu unsurlardan biri Hristiyanlık öncesinde farklı amaçlar doğrultusunda kullanılan haç motifinin Hristiyanlık ile değişen anlamıyla Bizans sanatı içinde nasıl bir gelişim gösterdiği ve bu gelişimin Bizans taş işçiliğine nasıl yansıdığı konusudur. Tez çalışması kapsamında ele alınan ikinci unsur ise Likya Bölgesi sınırları içerisinde Bizans taş işçiliğine yansımış olan haç motifinin tipolojik olarak sınıflandırılmasıdır.

Likya Bölgesi taş eserleri konu alan bu tez çalışmasında bölgede daha önce yapılmış bilimsel çalışma ve yayınlar incelenerek 26 antik yerleşimde toplamda 233 haç motifi tespit edilmiştir. Bölgede tespit edilerek kataloglama yöntemiyle tez kapsamında incelenen haç tipleri E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert ve Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou'nun ortaya koyduğu tipolojilere göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma sonucu toplam 14 tip haç sembolü tespit edilmiş olup var olan tipolojiye eklenecek öneriler getirilmiştir. Tez çalışması Likya Bölgesi taş eserlerinin çeşitliliği ve haç motifi kullanımının yoğunluğu vurgulaması bakımından önemlidir.

Yöntem

Sunulan tez çalışması giriş bölümü haricinde toplam dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde haçın tanımı, tarihi ve Hristiyanlıktaki gelişimi ve haç tipleri anlatılarak haç kavramı tanıtılmıştır. İkinci bölümde ise Likya Bölgesi'nin coğrafi konumu, bölgenin sınırları, tarihsel süreci ve bölgede Hristiyanlığın gelişim sürecine yer verilirken üçüncü bölümde Likya Bölgesi'ni konu alan yayınların incelenerek tespiti yapılan haç motifli eserlerin kataloguna yer verilmiştir. Değerlendirme bölümünde ise katalogda yer alan eserlerin haç tiplerine göre ayrılarak detaylı açıklaması ve bölge içinde birbiriyle karşılaştırılmalarına yer verilmiştir.

Likya Bölgesi ve haç konusu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklar, sözlükler, internet dokümanları, bilimsel kaynaklarda yer alan fotoğraf kataloglarından tez çalışması süresince yararlanılmakla birlikte müze katalogları, belirlenen alanda yapılan kazı çalışmaları sonucu düzenli bir şekilde yayınlanan kazı ve yüzey araştırmaları sonuçları faydalanılan materyallerin başında yer almaktadır.

Araştırma konusunun en önemli aşamasını literatür taraması oluşturmuştur. Literatür taramasıyla Likya Bölgesi'nde yer alan Bizans Dönemi yerleşimlerin bir listesi çıkarılmıştır. Bu yerleşimlerde yapılmış çalışmalardan haç motifi içeren taş eserler ayrıştırılmış, kent ismi ve haç tiplerine göre klasörlere ayrılmıştır. Bölgede tespiti yapılan haç motifleri katalog bölümünde eser fotoğrafı ve çizimi (varsa), haç tipi, buluntu yeri, eser tipi, yapım tekniği, tarihlendirme ve kullanılan yayın belirtilerek kataloglama yöntemi ile incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAÇIN TANIMI, TARİHİ VE HRİSTİYANLIKTAKİ GELİŞİMİ

1.1. Haç Kelimesinin Tanımı ve Kökeni

Tarihsel süreç içerisinde birçok inanış biçiminde yer edinmiş olan haç kavramının Türkçedeki kökeni ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Holger Pedersen, haç kelimesinin Türkçeye Ermeniceden (*xac*)¹ geçtiğini ileri sürerken Martti Räsänen bu kelimenin kökeninin Farsça (*hāg*)² olduğunu ifade etmiştir³. Grekçe karşılığı *stavroz* (*σταυρός*) şeklinde ifade edilen haç kelimesi Türkçeye “istavroz” olarak geçmiştir⁴. Batı dillerinde Latince *crux* kökünden gelen haç kelimesi İngilizce *cross*, Almanca *kreuz*, Fransızca *croix* kelimeleriyle karşılık bulmaktadır⁵. *Stavroz* ve *crux*, suçluların farklı şekillerde çarmıha (haça) gerilmelerinden dolayı her zaman “çapraz kazık” anlamına gelmemekte, normal idam haçı *stipes* (kütük, ağaç gövdesi, ağaç) ve *patibulumdan* (boyunduruk, suçlu teşhir aracı) oluşmaktadır⁶.

İbranice *talah*, Arapça *salîp* olarak bilinen ve Farsçada “dört çivi” anlamına gelen ve birbirini kesen iki dik parçanın karşılığı olan *çehâr-mîh* kelimesinin Türkçedeki karşılığı ise “çarmıh” tır⁷. Çarmıh, yatay ve dikey iki parçanın meydana getirdiği haç şeklindeki işkence aletini ifade etmektedir. Ahşap ve metal gibi malzemelerden elde edilen haça geçirilmiş İsa figürünün karşılığı olarak kullanılan ve işkence aleti, kazık gibi anlamları taşıyan çarmıh kelimesi Latince *crucifix* kelimesi ile karşılık bulmuştur⁸. Bununla birlikte *crucifixion* terimi İngilizce sözlüklerde İsa'nın çarmıha gerilişini ve çarmıhtaki ölümünü tasvir etmek için kullanılmaktadır⁹.

¹ Holger Pedersen, “Armenisch und die Nachbarsprachen”, *KZ*, 39, Gutersloh 1906, s. 334-336.

² Martti Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1906, s. 151.

³ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 171.

⁴ Günay Tümer, “Çarmıh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul 1993, s. 230.

⁵ Mahmut H. Şakiroğlu, “Haç”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 522-524.; Ahmet Gül, *Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi*, Mardin 2018, s. 1.

⁶ Tuğba Taş, Fikret Özcan, “M.S. 4.-7. Yüzyıllar arasında Haç Motiflerinin Gelişimi”, *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Isparta 2015, 21, s. 248.

⁷ G. Tümer, agm., s. 230.; M. H. Şakiroğlu, agm., s. 522-524.

⁸ Kadir Albayrak, “Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7/19, Ankara 2004, s. 106-107.; T. Taş ve F. Özcan, agm., s. 248.

⁹ Gerhard Podkalsky, Annemarie Weyl Carr, “Crucifixion”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 1, New York 1991, s. 555.

Haç kelimesinin Türkçe sözlükteki tanımı birbirini kesen iki dikey çizgiden oluşan Hristiyanlık sembolü olarak verilirken çarmıh kelimesi suçlu bir kimsenin öldürülmek üzere çivilendiği haç biçimli darağacı olarak tanımlanmıştır¹⁰.

1.2. Haçın Tarihi ve Tarihsel Süreçteki Gelişimi

Haçın temsil ettiği anlamın tarihsel süreçteki gelişiminin kökeni kesin olarak bilinmese de Hristiyan inancının çok öncesinden beri mistik bir sembol olarak kullanıldığı bilinmektedir. Eski çağlardan günümüze kadar ulaşabilmiş mistik ve kutsal görülen, çeşitli biçim ve kullanımlarda karşılaşılan haç sembolünün hayatı, ölümsüzlüğü, ruhu, maddeyi ve bereketin kaynağını sembolize ettiğine inanılsa da haçla ilgili olan bu kullanımların inanç veya ibadet amaçlı olup olmadığı belirsizlik taşımaktadır¹¹.

Farklı kültürlerde çeşitli anlamlar kazanan haç sembolünün kullanımı M.Ö. 4000 yıllarına kadar dayandırılmaktadır¹². Haç sembolüne tarih öncesi çağlardan beri rastlanmakla birlikte kullanımı Mezopotamya, Anadolu, Avrupa, Afrika, Hindistan, Çin, Avrasya, Güney Sibiryaya, Kafkaslar, Orta Asya ve Kuzey-Güney Amerika kıtaları gibi birçok kültürde yayılım göstermektedir¹³. Haçın en erken örneklerine Mezopotamya ve Anadolu'da Neolitik Dönem'den itibaren rastlandığı bilinmektedir¹⁴.

İki dikey parçanın bir noktada kesişiminden oluşan haçın, biçimsel olarak benzerliğinden ötürü, Güneş'in (*fallus*/erkek cinsel organı) ve Ay'ın (*yonı*/kadın cinsel organı) birleşimiyle meydana gelen Fallik (*Phallic*) kültürünün bir parçası olarak erkek ve kadını yüceltmek için ortaya konan bir sembol olduğunu da düşünülmektedir¹⁵. Aynı zamanda haç, ateşin sembolü olarak görülmüş (biri dik biri yatay odun parçasının birleşimiyle oluşan ilkel ateş yakma yönteminde kullanılan alete benzetilerek) ve ateşin koruyan, bereket ve şifa veren arındırıcı özelliği haçı koruyucu bir tılsım ya da muska olarak görülmesine yol açmıştır¹⁶. Çeşitli tipleri bulunan haç motifi, hayat ağacına benzetilerek evrenin üç katını birbirine bağladığı inancını da ortaya çıkarmıştır¹⁷.

¹⁰ "Haç" Kelimesinin Türkçe'deki Tanımı için Bkz.: <https://sozluk.gov.tr/> (13.01.2022)

¹¹ Gertrude Jobes, "Cross" *Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols*, c. 1, New York 1962, s. 385.; Galip Atasagun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, s. 140-141.

¹² T. Taş ve F. Özcan, agm., s. 249.

¹³ Lale Avşar, "Antik Yunan Seramiklerdeki Haç ve Çarkıfelek Simgeleri ve Bunların Avrasya, Anadolu ve Mezopotamya Kültürlerindeki Muhtemel Kaynakları", *Mukaddime*, 3, Mardin 2010, s. 124.

¹⁴ L. Avşar, agm., s. 126.

¹⁵ Thomas Inman, *Ancient Pagan and Modern Christian Symbolism*, London 2004, s.14-17.

¹⁶ L. Avşar, agm., s. 122.; Fahriye Bayram, "Haç Kültü ve Tao Klarjeti Bölgesinde Haç Betimlemeleri", *Lycus Dergisi*, 4, Denizli 2021, s. 91.

¹⁷ F. Bayram, agm., s. 101-102.

Asur ve Sümerler’de dört kolu birbirine eşit haçın göğü ve Tanrı Anu’yu¹⁸ sembolize ettiği bilinmektedir¹⁹. Sümerler’de Tanrıça İştar’ın eşi Tammuz’un adının ilk harfinden geldiğine inanılan *tau* haçı (*T/Crux Commissa*) ise ebedi yaşam ve Fallik (*Phallic*) inanışların sembolü olarak görülmüştür ve inanç Eski Mısır kültürüne Osiris’in kaybettiği penisini nitelendirdiği şekilde geçmiştir²⁰. Eski Mısır’da hayatın kaynağını simgeleyen ve *tau* haçını andıran *ankh*, ebedi yaşamı ve enkarnasyonun simgesi niteliği taşımıştır²¹. Ölülerin vücutlarına bırakılan, tanrı, kral, kraliçe ve rahiplerin ellerinde tutarken görülen bu haçın rölyeflerde, metal ve muska gibi kötü güçlere karşı kullanılan eşyalarda kullanıldığı görülmektedir²².

Hint-Avrupa kültürlerinde haç, bir insan modeli veya Tanrı’nın persofinikasyonu olarak görülmüştür²³. Hindistan’da iyi, güzel kehanet anlamına gelen *su* ve *asti* (-dır, -dir) kelime eklerinin birleşiminden türeyen ve haçın farklı bir biçimi olan gamalı haçın (*Crux Gammata/Svastika*) kullanıldığı görülmektedir²⁴. Gamalı haç, Hinduizm’de Vişnu’nun sembolü olarak her şeye hâkim olduğu anlamında kullanılırken Budizm’de Buddha’nın ayak izini sembolize etmektedir²⁵. Budizm aracılığı ile Japonya ve Çin’de yayılım gösteren haç, Çin kültüründe ölümsüzlüğün, bolluk ve bereketin sembolü olarak kullanılmıştır²⁶.

Eski Yunan’da Dionysos ve Eleusis kültlerinde yapılan yeniden doğum ritüellerinden sonra kişilerin göğüslerine sonsuz mutluluk, sevgi ve gücün simgesi olan haç takıldığı bilinmektedir²⁷. Apollon’un asasının kimi zaman haç şeklinde tasvir edildiği bilinmektedir²⁸.

Kendisine çeşitli sembolik anlamlar yüklenen haçın anlamı tarih içerisinde çarmıh ve çarmıha germe yöntemiyle birlikte değişime uğramıştır. İsa’nın da maruz kaldığı bir işkence ve idam yöntemi olan çarmıha (ya da haça) germe işleminin ilk kez Asurlular tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Zaman içinde yaygın olarak Persler olmak üzere

¹⁸ Tanrı Anu ile ilgili detaylı bilgi için: Mircae Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 2000, s. 83-85.

¹⁹ M. H. Şakiroğlu, agm., s. 523.; A. Gül, *age.*, s. 13.

²⁰ Tim Healey, “The Symbolism of the Cross in Sacred and Secular Art”, *Leonardo*, 10/4, Cambridge 1977, s. 289.; F. Bayram, agm., s. 91-92.

²¹ F. Bayram, agm., s. 92.

²² A. Gül, *age.*, s. 3.

²³ F. Bayram, agm., s. 94.

²⁴ A. Gül, *age.*, s. 9.

²⁵ M. H. Şakiroğlu, agm., s. 523.

²⁶ M. H. Şakiroğlu, agm., s. 523.; A. Gül, *age.*, s. 11-12.

²⁷ G. Jobes, agm., s. 385.

²⁸ M. H. Şakiroğlu, agm., s. 523.

Mısır, İnan, Filistin, Yunan ve Roma toplumlarında çarmıha germenin işkence aleti olarak kullanıldığı görülen haç, Hristiyanlıkta ise İsa'nın çarmıha gerilmesi ile büyük bir sembol haline gelmiş, zaman içinde gündelik yaşam ve ritüellerde kendine önemli bir yer edinmiştir²⁹.

1.2.1. Roma'da Bir İnfaz Biçimi Olarak Çarmıha Germe

Çarmıhın bir infaz biçimi mi yoksa bir aşağılama mı olduğu yönünde araştırmacıların öne sürdüğü birçok fikir ve tartışma mevcuttur. Bazı araştırmacılar çarmıh hakkında kesin bir şekilde infaz biçimi (bir ölüm yöntemi olarak) olduğunu savunurken bazıları ise ölmüş birinin bir kazığa oturtularak ya da bağlanarak aşağılandığını savunmaktadır. Örneğin Sisamlı Polykrates'in acımasız bir şekilde öldürüldükten sonra bir kazığa bağlanarak aşağılandığı bilinmektedir³⁰. Çarmıhın uygulanış biçimiyle ilgili diğer bir tartışma ise çarmıhın uygulanış biçimi kullanılan aletin tipi hakkındadır.

Hermann Fulda'ya göre çarmıha gerilmenin kökeni yaşayan insanların asılarak yavaş yavaş ölmesine dayanmaktadır. Heinz Wolfgang Kuhn ise H. Fulda'nın görüşünü takip ederek ölmüş insanların da kazığa oturtulmasını ve asılmasını çarmıha germe yöntemi olarak ele alarak aralarında kesin bir ayırım olmadığını belirtmektedir. David Wallace Chapman, çarmıha germeyi İngilizce kökenini (*crucifixion*) takip ederek bir insanın haç şeklindeki bir nesne üzerinde asılarak infaz edildiğini belirtmektedir. Martin Hengel'in bu konudaki görüşleri net bir şekilde izlenememekle birlikte ölmüş bir insanın bedeninin asılmasının tam anlamıyla bir infaz olmadığını belirterek infaz olabilmesi için canlı bir insanın asılması gerektiğini savunduğu anlaşılabilmektedir³¹.

Birçok kültürde infaz ve işkence biçimi olarak kullanılan haça veya çarmıha germe işleminin Pön Savaşları sırasında Kartacalılar ile olan etkileşim ile Roma'ya geçtiği ve aşağılayıcı, yavaş ve acı verici bir infaz biçimi olarak yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir³². Öyle ki, Romalılar intiharı çirkin bir davranış olarak

²⁹ William W. Seymour, *The Cross, In Tradition, History and Art*, New York 1898, s. 64.; David Smith, "Crucifixion", *In Dictionary of Christ and the Gospels*, c. 1, New York 1906, s. 397.; Robin M. Jensen, *The Cross: History, Art and Controversy*, Massachusetts and London 2017, s. 8.

³⁰ Gunnar Samuelsson, *Crucifixion in Antiquity*, Germany 2011, s. 263-264.; Martin Hengel, *Crucifixion: In the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross*, Philadelphia 1977, s. 23-24.

³¹ G. Samuelsson, *age.*, s. 263.; Konu hakkındaki tartışmaların detaylı açıklamalarıyla ilgili bkz.: G. Samuelsson, *age.*, s. 261-297.

³² W. W. Seymour, *age.*, s. 64.; D. Smith, *age.*, s. 397.; R. M. Jensen, *age.*, s. 8-9.

görmelerine rağmen çarمیha gerilmekten kurtulmak isteyenler için son çıkış yolu olarak görülmüştür. Bu durumla ilgili Mecene intiharı reddedip bunun son sığınak olarak görülmemesi gerektiğini savunsa da Seneca onun bu görüşünü eleştirerek uğursuz darağacına (çarمیhtan bahseder) gerilmeyi kimsenin istemeyeceğini dile getirmiştir³³.

Romalılar'ın bu aşağılayıcı ve onursuz gördükleri infaz biçimini Roma vatandaşı olanlara neredeyse hiçbir zaman dayatmadıkları, bunun yerine kölelerin cezalandırılması, hırsızlık ve hainlik gibi aşağılık suç işleyenlerin cezalandırılmasında kullandıkları bilinmektedir³⁴. Roma Dönemi'nde onursuz sayılan ve kurbanı aşağılayan bu cezanın bir Roma vatandaşına uygulanması ise suçlunun statüsünün aşağı indirilmesi anlamına gelmektedir³⁵. Cicero'nun çarمیha gerilmeyi bir veba ve acı vermenin en üst noktası olarak (*summum supplicium*) nitelendirerek Roma vatandaşı olan senatör Gaius Rabirius'un ihanet suçlamalarına karşı bu talihsiz ağaçla (*arbor infelix*) asılarak acı verici şekilde infaz edilmesine karşı çıktığı bilinmektedir.³⁶

*"Ancak cellat, başın örtülmesi ve "haç" (nomen ipsum crucis) kelimesi sadece bir Roma vatandaşının kişiliğinden değil, düşüncelerinden, gözlerinden ve kulaklarından da uzaklaştırılmalıdır."*³⁷

Bir Roma vatandaşı olan senatör Gaius Rabirius'un çarمیha gerilmesine karşı çıkan Cicero, Verres'in birçok köleyi çarمیhtan kurtarması üzerine sözü geçen kölelerin hepsinin atalarının geleneği üzerine işkenceye teslim edildiğini ve Verres'in onları serbest bırakmaya çalıştığını söyleyerek eleştirmiştir³⁸. Çarمیha germe uygulamasının Roma Dönemi'nde köleler için değişmez bir infaz biçimi olmuştur çünkü onlar, kendilerini yargılamadan çarمیha geren efendilere aitlerdi. Bu durum efendileri tarafından çarمیha gerilen köleler için "haçı kabul edenler" anlamına gelen *cruciarii* olarak anılmalarına neden olmuştur³⁹.

Persler zamanında sadece ağaca veya bir direğe suçlunun bağlanması ve ölüme bırakılması olarak uygulanan çarمیha germenin, Roma Dönemi'nde cezalandırılacak kişinin el ve ayak bileklerinden halatla kirişe bağlanarak ya da çivilenerek uygulandığı

³³ K. Albayrak, agm., s. 112.

³⁴ M. Hengel, *age.*, s. 23.; Stefan Heid, "Kreuz", *Reallexion für Antikite und Christentum*, c. 21, Stuttgart 2006, s. 1100.; R. M. Jensen, *age.*, s. 8.

³⁵ T. Taş ve F. Özcan, agm., s. 251.

³⁶ K. Albayrak, agm., s. 112.; T. Taş ve F. Özcan, agm., s. 251.; R. M. Jensen, *age.*, s. 8-9

³⁷ Cicero in Verrem II, 5, 162.; T. Taş ve F. Özcan, agm., s. 251.; R. M. Jensen, *age.*, s. 9.

³⁸ K. Albayrak, agm., s.112.; T. Taş ve F. Özcan, agm., s. 251.

³⁹ K. Albayrak, agm., s. 112.;

bilinmektedir⁴⁰. Bazı örneklerde Romalıların çarmıha gerilen suçlunun ölmesi için gereken süreyi uzatmak amacıyla direğe ayaklık (*suspendaneum*) veya küçük bir koltuk (*sedile*) eklendiği de bilinmektedir. Aynı zamanda bu uygulamanın İsa'nın çarmıha gerilişinde de kullanıldığı görülür. Yuhanna İncili üzerine yaptığı tefsirde Hippolu Augustine, İsa'nın çarmıhta ölmesi gerektiğini açıklayarak haç (*crux*) kelimesin "dayanılmaz" anlamına gelen *cruciatus* kelimesine dayandırmış ve çarmıha gerilen kişinin sadece öldürülmek amacıyla değil çarmıhta uzun bir ölümü bekleyerek ıstırap içinde kaldığını belirtmiştir⁴¹.

Romalılar tarafından köleler, hainler ve Roma vatandaşı olmayan kimselere uygulanan çarmıha germe işlemin Yahudiler tarafından bir infaz biçimi olarak kabul görmezken Yahudiler'in, çarmıha gerilmeyi lanetleyerek, bir infaz türü olarak taşıyarak öldürmeyi kabul ettikleri bilinmektedir⁴². Yahudi isyancıların çarmıha gerilerek yapılan toplu infazları ise tarihe kaydedilmiştir⁴³.

Romalılar'ın çarmıh cezasını genellikle surların dışında gerçekleştirdiği bilgisi İsa'nın Kudüs duvarları dışında Golgotha'da çarmıha gerilmesiyle tutarlılık göstermektedir⁴⁴. Roma Dönemi'nde mahkumların vahşi hayvanlara atılarak halkın gözü önünde yapılan idam biçimi kimi zaman çarmıha gerilerek cezalandırılan suçlular için de uygulanmıştır⁴⁵. Farklı durumlarda çarmıh cezasına çarptırılan kişilere eşlik etmek, gözlemlemek ve infazı gerçekleştirmek için askerler görevlendirilmiştir⁴⁶.

1.3. İsa'nın Çarmıha Gerilmesi ve İlk Hristiyanların Haça Bakış Açısı

Roma Dönemi'nde suçluların genellikle biri "T" şeklinde diğeri ise eşit olmayan kollardan oluşan iki tür haç kullanılarak infaz edildiği bilinmektedir⁴⁷. Köleler, soyguncular, vatana ihanet suçu işlemek gibi aşağılayıcı olarak görülen suçları işlemiş kimseler Roma Dönemi'nde kırbaçlandıktan sonra kendi idam aletleri olan çarmıhı

⁴⁰ G. Tümer, agm., s. 230.; R. M. Jensen, *age.*, s. 10.; Çarmıha Germenin Çeşitleri İçin Bkz.: W.W. Seymour, *age.*, s. 64.

⁴¹ R. M. Jensen, *age.*, s. 10-11.

⁴² Erich Dinkler ve Erika Dinkler-von Schubert, "Kreuz I (vorikonoklastisch)", *Reallexion Zur Byzantinischen Kunst*, c. 5, Stuttgart 1995, s. 2-3.; R. M. Jensen, *age.*, s. 9.

⁴³ W. W. Seymour, *age.*, s. 66-67.; R. M. Jensen, *age.*, s. 8-9.

⁴⁴ R. M. Jensen, *age.*, s. 10.

⁴⁵ K. Albayrak, agm., s. 111.; R. M. Jensen, *age.*, s. 10.

⁴⁶ R. M. Jensen, *age.*, s. 10.

⁴⁷ A. Gül, *age.*, s.64.

surların taşına taşımaya zorlanır ve ardından elleri ve ayakları bağlanarak ya da çivilenerek bu işkence aletine asılırlardı. Çarmıha gerilen suçlunun işlediği suç bir levha (*titulus*) üzerine yazılarak boynuna asılır ve başkalarının ibret alması için teşhir edilirdi⁴⁸. Kanonik İnciller’de takip edilebileceği üzere İsa’nın çarmıha gerilişinin de Roma Dönemi infaz kurallarına göre yapıldığı gözlemlenmektedir.

İsa’nın çarmıha gerilişi dört Kanonik İncil’de, ufak değişiklikler gözlemlense de, detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. İsa’nın çarmıha gerilme hikayesi, Yahuda’nın ihaneti ile başlayıp Sept günü, Fısıh Bayramı arifesinde dokuzuncu saatte çarmıha gerilip üç saat çarmıhta kaldıktan sonra da son nefesini vererek son bulmuştur⁴⁹. İsa, her gün tapınakta öğretilerini yayarken tapınağın Başkâhini, din bilginleri ve halkın ileri gelenleri onu yok etmek için bir yok aramaktadır (Mat.21:12-17; Mar.11:15-19; Luk.19:45-48; Yu:12-22). Fısıh denilen Mayasız Ekmek Bayramı yaklaştığı sırada Başkâhinler ve halkın ileri gelenleri Kayafa adındaki Başkâhinin evinde toplanıp İsa’yı hile ile tutuklatıp öldürmek için düzen kurmuşlardır (Mat.26:1-2; Mar.14:1-2; Luk.22:1-2; Yu.11:47-53). Bu olay Yuhanna İncili’nde daha detaylı şekilde anlatılır:

“Bunun üzerine Başkâhinler ve Ferisiler, Yüksek Kurul’u toplayıp dediler ki, “Ne yapacağız? Bu adam birçok doğaüstü belirti gerçekleştiriyor. Böyle devam etmesine izin verirse, herkes Ona iman edecek. Romalılar da gelip kutsal yerimizi ve ulusumuzu ortadan kaldıracaklar.” İçlerinden biri, o yıl Başkâhin olan Kayafa, “Hiçbir şey bilmiyorsunuz” dedi. “Bütün ulus yok olacağına, halk uğruna bir tek adamın ölmesi sizin için daha uygun. Bunu anlamıyor musunuz?” Bunu kendiliğinden söylemiyordu. O yılın Başkâhini olarak İsa’nın, ulusun uğruna ve yalnız ulusun uğruna değil, Tanrı’nın dağılmış çocuklarını toplayıp birleştirmek için de öleceğine ilişkin peygamberlikte bulunuyordu. Böylece o günden itibaren İsa’yı öldürmek için düzen kurmaya başladılar. Bu yüzden İsa artık Yahudiler arasında açıkça dolaşmaz oldu. Oradan ayrılarak çöle yakın bir yere, Efrayim denilen kente gitti. Öğrencileriyle birlikte orada kaldı. Yahudiler’in Fısıh Bayramı yakındı. Taşradakilerin birçoğu bayramdan önce arınmak için Yeruşalim’e gitti. Orada İsa’yı arayıp durdular. Tapınaktayken birbirlerine, “Ne dersiniz, bayrama hiç gelmeyecek mi?” diye soruyorlardı. Başkâhinlerle Ferisiler Onu yakalayabilmek için, yerini bilenlerin haber vermesini buyurmuşlardı.” (Yu. 11:47-53)

İncil anlatılarına göre İskariot olarak adlandırılan Yahuda, Başkâhin ve diğer ileri gelenlerle görüşerek para karşılığında İsa’yı ele vermeyi kabul etmiş ve fırsat kollamaya başlamıştır (Mat. 26:14-15; Mar. 14:10-11; Luk. 22:3-6). Yahuda’nın ihanet anlaşmasından sonra gelişen olaylarda İsa, Havarileri ile yediği Fısıh Yemeği sırasında

⁴⁸ G. Tümer, agm., s. 230.; A. Gül, age., s.64.

⁴⁹ Buket Coşkuner, *11. Yüzyılda Kapadokya Bölgesindeki İsa’nın Doğumu ve İsa’nın Çarmıha Gerilmesi Sahneleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Ankara 2009, s. 89.

içlerinden birinin ona ihanet edeceğini bildirmiştir (Mat.26:17-30/Mar.14:12-26/Luk.22:7-23/Yu.13:21-30/ 1Ko.11:23-25). Ardından gelişen olaylar neticesinde İsa, onu ele veren Yahuda'nın ihanet öpücüğü ile tutuklanmış ve halkın uğruna bir kişinin ölmesinin daha uygun olacağını savunan Kayafa'nın kayınbabası Hanan'a götürülmüştür (Mat. 26:47-56; Mar. 14:43-50; Luk. 22:47-53; Yu. 18:3-12). İsa, Yahudi yetkililerden oluşan kurulun önüne götürüldüğünde Tanrı'ya küfür ile suçlanır ve ardından kendisine hakaret edilerek yumruklandığından bahsedilir (Mat. 26:57-68; Mar.14:53-65; Luk.22:54-55,63-71; Yu.18:13-14,19-24). Bu olaydan sonra sabah olunca⁵⁰ kurul üyeleri İsa'yı Vali Platus (Pontius Platus) karşısına götürerek İsa'nın halkı kışkırttığını, kendisini kral olarak gördüğünü ileri sürerek İsa'nın idamını istemişlerdir ancak Platus, Yahudi yetkililere onu kendilerinin cezalandırmalarını söylemiştir. Yahudilerin ölüm cezası verme yetkileri olmadığı için bu karar yine Platus'a kalmıştır. (Mat.27:11-26; Mar.15:6-15; Luk.23:2-5,13-25; Yuh. 18:33, 19:16.)

Platus, Başkâhinler, yöneticiler ve halkı toplayarak İsa'nın yargılanması sırasında öne sürülen suçlardan hiçbirini bulamadığını söylemesine rağmen Yahudiler İsa'yı çarmıha gemesi için halkı kışkırtarak Platus'a baskı yapmışlardır. Fısıh Bayramı sırasında halkın istediği bir suçlunun salınması gelenek haline gelmiştir. Platus bu gelenek aracılığı ile toplanan Yahudilere o sırada Barabba isimli bir haydudun mu yoksa İsa'nın mı salınmasını istediklerini sorar ve toplanan kalabalık İsa'nın çarmıha gerilmesi için sesini yükseltir. Bunun üzerine İsa, kamçılandıktan sonra çarmıha gerilmek üzere askere teslim edilmiştir (Mat.27:15-26; Mar.15:6-15; Luk.23:4,13-24; Yu.18:29-40). Bu olay Yuhanna İncil'inde şöyle anlatılır:

“Platus yine dışarıya, Yahudilerin yanına çıktı. Onlara, “Ben onda hiçbir suç görmüyorum” dedi. “Ama sizin bir geleneğiniz var, her Fısıh Bayramı'nda sizin için birini salıveriyorum. Yahudilerin Kralı'nı sizin için salıvermemi ister misiniz?” Onlar yine, “Bu adamı değil, Barabba'yı isteriz!” diye bağıştılar. Oysa Barabba bir hayduttu.” (Yu.18:38-40)

İsa çarmıha götürülmeden önce vali konağına götürülür ve orada askerler tarafından üzerine bir kaftan geçirilip dikenlerden bir taç yapılarak kendisiyle “Yahudilerin Kralı!” olarak dalga geçilirken aynı zamanda darp edilir ve aşağılanır. Ardından askerler, İsa'ya giydirdikleri kaftanı çıkarıp kendi giysilerini giydirmiş ve çarmıha götürmüşlerdir. İsa'nın üzerindeki kaftanın rengi konusunda İnciller'de

⁵⁰ Yuhanna İncili'nde (Yu.18:28) “Sabahın Erken Saatleri” olarak vurgulanmış, Luka İncili'nde (Lu.23:1) ise bir zaman belirtilmemiştir.

farklılıklar gözükmemektedir. Matta İncil’inde kırmızı bir renkten söz edilirken bu Markos ve Yuhanna İnciller’inde mor bir kaftan olarak görülmektedir. İnciller arasındaki bir başka farklılık ise İsa’nın kendisiyle alay eden askerler tarafından başına geçirilen dikenli taç ifadesinin yalnızca Luka İncil’inde geçmemesidir. Geri kalan üç İncil’de de İsa’nın başına konan dikenli haçtan bahsedilmiştir (Mat. 27: 27-31; Mar. 15:16-20; Yu. 19:14).

“Ona mor bir giysi giydirdiler, dikenlerden bir taç örüp başına geçirdiler. “Selam ey Yahudilerin Kralı!” diyerek onu selamlamaya başladılar. Başına bir kamışla vuruyor, üzerine tükürüyor, diz çöküp önünde yere kapanıyorlardı.” (Mar. 15:16-20)

Yuhanna İncili hariç diğer Kanonik İnciller ’de askerlerin İsa’yı götürürken oradan geçen Simun adındaki Kireneli bir adama İsa’nın çarmihini Golgotha (Kafatası) denilen yere kadar taşıdığı ifadeleri görülürken (Mat. 27:32; Mar. 15:21; Luk. 23:26) Yuhanna İncil’inde İsa kendi çarmihini kendisi taşımıştır (Yu. 19:17). Bazı araştırmacılar İsa’nın infaz yerine sadece *patibilumu* taşıdığını ve çarmihın infaz yerinde *stipes* eklenerek kurulduğunu ileri sürmüşlerdir⁵¹. İsa’nın çarmıha gerildiği yer Roma geleneklerine uygun şekilde surların hemen dışında, kente yakın şekilde tanımlanmıştır. Dört Kanonik İncil’de hemen aynı ifadelerle belirtilen yer olgusu Yuhanna İncil’inde daha ayrıntılı şekilde tanımlanmıştır:

“O vakit İsa’yı aldılar; o İbranice Golgotha denilen kafatası adındaki yere kendi haçını taşıyarak çıktı... İsa’nın haça gerildiği yer şehre yakındı.” (Yu. 19:20)

İsa’nın çarmıha gerildiği Golgotha Tepesi’nin Kudüs’ün nekropol alanı olabileceği hakkında fikirler ileri sürülmektedir. Golgotha Tepesi’nde Adem’in kafatasının yer aldığı ve İsa’nın böğründen akan kanın burada gömülü olan kafatasına damlayarak Adem’i İlk Günah’tan arındırdığı düşünülmektedir⁵².

Golgotha Tepesi’ne vardıklarında ise askerler ona içmesi için şarap verirler ancak İsa bunu içmeyi reddeder. Burada bahsedilen şarap Matta İncil’inde öd ile, Markos İncil’inde mür ile karıştırılmış olarak verilirken Luka İncil’inde ekşi şarap ifadesi geçmektedir (Mat. 27:33-34; Mar. 15:23-14; Luk. 23: 36-37). Ardından İsa, biri sağında biri solunda olmak üzere iki suçluyla birlikte çarmıha gerilmiştir. İsa’yı çarmıha geren askerler onun giysileri aralarında paylaşmışlardır. Çarmıha gerilen İsa’nın başının üzerine “Nasıralı İsa Yahudiler’in Kralı” yazılı bir cürüm yaftası⁵³ yerleştirilmiştir. İsa çarmıhta

⁵¹ R. M. Jensen, *age.*, s. 10.

⁵² B. Coşkuner, *age.*, s. 89.

⁵³ Cürüm: Suç, kusur.; Yafta: Kişiye isnat edilen haksız suçlama. Metinde geçen anlamıyla: Suç Levhası. <https://sozluk.gov.tr/> (01.03.2022)

iken Başkâhinler, din bilginleri ve ileri gelenler onunla dalga geçmiş ve hakarete bulunmuşlardır (Mat. 27:32-44; Mar. 15:21-32; Luk. 23:26-43; Yu. 19:17-27).

“Platus bir hafta yazıp onu haç üzerine koydu: NASIRALI İSA YAHUDİLERİN KRALI, yazılı idi. Ve Yahudilerin çoğu bu haftayı okudular; çünkü İsa'nın haça gerildiği yer şehre yakındı; o hafta İbranice, Yunanca ve Latince yazılmıştı. Bunun için Yahudilerin başkâhinleri Platusa dediler: Yahudilerin Kralı değil, fakat bu adam: Ben Yahudilerin Kralıyım dedi, diye yaz. Platus cevap verdi: Ne yazdımsa, yazdım.” (Yu. 19:19-21)

Kanonik İncillerin üçünde İsa'nın sen nefesini verişinin anlatıldığı bölümde öğlen on iki sularında Güneş'in karardığı, saat üçe kadar ülkenin üzerine karanlık çöktüğünden bahsedilmektedir (Mat. 27:45-56; Mar. 15: 33-41; Luk. 23:44-49). Bu sırada İsa yüksek sesle “Elohi Elohi, Lema Şevektani!”⁵⁴ (bazı çevirilerde bu “Eli Eli Lamma Şevaktani” olarak görülmektedir.) diye bağırır ve son nefesini verir. Yuhanna İncil'ine göre İsa'nın son anlarının anlatımı şu şekildedir:

“Daha sonra İsa, her şeyin artık tamamlandığını bilerek Kutsal Yazı yerine gelsin diye, “Susadım!” dedi. Orada ekşi şarap dolu bir kap vardı. Şaraba batırılmış bir süngeri mercanköşk dalına takarak Onun ağzına uzattılar. İsa şarabı tadınca, “Tamamlandı!” dedi ve başını eğerek ruhunu teslim etti. Yahudi yetkililer Platus'tan çarmıha gerilenlerin bacaklarının kırılmasını ve cesetlerin kaldırılmasını istediler. Hazırlık Günü olduğundan, cesetlerin Şabat Günü çarmıhta kalmasını istemiyorlardı. Çünkü o Şabat Günü büyük bayramdı. Bunun üzerine askerler gidip birinci adamın, sonra da İsa'yla birlikte çarmıha gerilen öteki adamın bacaklarını kırdılar. İsa'ya gelince onun ölmüş olduğunu gördüler. Bu yüzden bacaklarını kırmadılar. Ama askerlerden biri onun böğrünü mızrakla deldi. Böğründen hemen kan ve su aktı. Bunu gören adam tanıklık etmiştir ve tanıklığı doğrudur. Doğruyu söylediğini bilir. Siz de iman edersiniz diye tanıklık etmiştir. Bunlar, onun bir tek kemiği kırılmayacak” diyen Kutsal Yazı'nın yerine gelmesi için oldu. Yine başka bir yazıda, “Bedenini deştiklerine bakacaklar” deniyor.” (Yu. 19:28-37)

İsa'nın çarmıha gerilişiyle ilgili bilgilere Kanonik İnciller'den ulaşılabildiği üzere, İsa'nın Roma geleneklerine uygun olarak; şehir surlarının dışında, infazdan önce kamçılanarak, eziyet edilerek, infaz aracı olan çarmıhı taşımaya mecbur bırakılarak (yukarıda bu konuyla ilgili İnciller'deki farklılıklar ele alınmıştır) işlediği suç bir yazıyla ifşa edilmiş şekilde çarmıha gerildiği gözlemlenmektedir.

İnciller'de İsa'nın gerildiği çarmıhın biçimi ile ilgili bir bilgiye rastlanmamakla birlikte Homeros'un *stavros* kelimesini “bir sırtık, direk veya odun parçası” olarak tanımlamasına dayanarak İsa'nın idamının düz bir direkte (*crux simplex*) gerçekleştiğini ileri süren araştırmacılar bulunmaktadır⁵⁵. Bunun yanında İsa'nın *stipes* ve *patibulum*dan

⁵⁴ Bu söz genellikle “Tanrım Tanrım, beni neden terk ettin” olarak çevrilmektedir. Bu bölümün Luka İncil'inde “Baba, ruhumu ellerine bırakıyorum!” olarak geçtiği görülmür (Luk. 23:46).

⁵⁵ G. Tümer, agm., s. 230; K. Albayrak, agm., s. 109.;

oluşan kolları eşit olmayan bir haça elleri çivilenerek gerildiği çıkarımları da bulunmaktadır⁵⁶. Bu haç tanımından yola çıkılarak İsa'nın *crux immissa* (Latin Haçı) ya da *crux commissa* (Tau Haçı) tipinde bir haça gerildiği düşünülebilir. Aziz Justin'in, İsa'nın gerildiği çarmıhın Tau (*crux commissa*) ya da kolları eşit Yunan Haçı (*crux quadrata*) değil, insan vücudunun biçimine uygun olacak şekilde biçim almış Latin Haçı (*crux immissa*) olduğunu belirttiği bilinmektedir⁵⁷. Ayrıca İbrani alfabesinin son harfi olarak Tanrı'yı sembolize ettiği düşünülen "tau" (ט /tav) harfinin İsa'nın çarmıhını oluşturduğuyla ilgili fikirler bulunmaktadır⁵⁸.

Roma Dönemi'nde suçluların çarmıha gerilirken el ve ayaklarının bir halatla bağlanmasının yanında bu uzuvların çivilenmesiyle ilgili fiziksel kanıtlara 1. yüzyıldan kalma bir Yahudi mezarında bulunan iskelet üzerinde rastlanmaktadır. İdam edilen kişinin her ayağının topuktan çivilerle delindiği iskelet üzerinde araştırma yapan arkeologlarca gözlemlenmiştir⁵⁹. Roma Dönemi'nde çarmıha germede çivi kullanımının kalıntılarının bulunması ve Kanonik İncillerden biri olan Yuhanna İncil'inde İsa ile Thomas'ın arasında geçen diyalogdan İsa'nın çarmıhında çivi kullanıldığı çıkarımı yapılabilir.

"Onikiler'den biri, "ikiz" diye anılan Thomas, İsa geldiğinde onlarla değildi. Öbür öğrenciler ona, "Biz Rab'bi gördük!" dediler. Thomas ise, onun ellerinde çivilerin izini görmedikçe, çivilerin izine parmağımla dokunmadıkça ve elimi böğrüne sokmadıkça inanmam" dedi. Sekiz gün sonra İsa'nın öğrencileri yine evdeydiler. Thomas da onlarla birlikteydi. Kapılar kapalıyken İsa gelip ortalarında durdu, "Size esenlik olsun!" dedi. Sonra Thomas'a, "Parmağını uzat" dedi, "Ellerime bak, elini uzat, böğrüme koy. İmansız olma, imanlı ol!" Thomas onu, "Rabbim ve Tanrım!" diye yanıtladı. İsa, "Beni gördüğün için mi iman ettin?" dedi. "Görmeden iman edenlere ne mutlu!" (Yu. 20:24-29)

İsa'nın bir suçlu gibi aşağılanarak çarmıha gerilmesinin Hristiyanların haç sembolünü yaygın şekilde kullanmalarını 4. yüzyıla kadar ertelediği görülmektedir⁶⁰. Yahudi olmayanların, İsa'nın Yahudiler tarafından çarmıha gerilmesi ile alay etmeleri, Hristiyanlığın erken dönemlerinde haç sembolizminden kaçınılmasının ana sebebi olabileceği düşünülmektedir. Buna rağmen haçın, Hristiyanlıkla ilişkilendirilmeden önce

⁵⁶ S. Heid, agm., s. 1101.; R. M. Jensen, *age.*, s. 10.

⁵⁷ Max Sulzberger, "Le Symbole de la Croix et les Monogrammes de Jésus chez les premiers Chrétiens", *Byzantion*, 2, Leuven 1925, s. 357.

⁵⁸ Hans Biedermann, "Cross", *Dictionary of Symbolism Cultural Icons and the Meanings Behind Them*, New York 1992, s. 83.; F. Bayram, agm., s. 93.

⁵⁹ R. M. Jensen, *age.*, s. 11.

⁶⁰ Gerhard Podkalsky, "Cross", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 1, New York, 1991, s. 549-550.

2. yüzyılda ilk Hristiyanlar arasında gizli bir tanınma işareti olarak kullanıldığı ve teolojik geliştiği bilinmektedir ⁶¹.

Günümüzde Palatine Müzesi'nde yer alan ve 3. yüzyıla tarihlendirilen eşek başlı (merkep) bir figürün kolları açık şekilde çarmıhta betimlendiği grafitto, Paganlar tarafından alay konusu olan Hristiyanların haç motifinden kaçınmalarının nedenlerinden biri olabileceği de düşünülmektedir. Eşek başlı bir insan figürünün T biçimli bir haça gerilmiş şekilde yakınındaki bir kimseye baktığı bu kompozisyonda, alt kısımda “*Alexamenos Sebete Theon*” (Alexamenos Kendi Tanrısına Tapıyor)⁶² yazısı görülmektedir. Bu grafitto geleneksel olarak Hristiyanların çarmıha gerilmiş bir Tanrı'ya tapınmalarıyla alay etme amacı taşıdığı bir karikatür olarak yorumlanmıştır. Paganların Hristiyanlara yönelik yaptığı bu alay etme örneklerinin 2. yüzyılın başlarında Kartacalı Tertullian (M.S. 160-225) ve Marcus Minicius Felix (?-250) tarafından kaydedildiği bilinmektedir⁶³. Başka bir erken dönem Hristiyan yazarı İskenderiyeli Origen (M.S. 184-254) ise Celsus isimli bir Pagan'ın İsa'nın sıradan bir hırsız veya büyücüden bir farkı olmadığını iddia etmesini kaleme almıştır. Origen ise bu iddiaya karşılık İsa'nın sadece çarmıha gerildiği için değil, bilge biri olarak insanlık uğruna isteyerek acı çekmeye razı olduğu için İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu söylemiştir⁶⁴.

Şekil 1. Roma Palatine, Çarmıha Gerilmiş Eşek Başlı Figür Grafittosu, R. M. Jensen, 2017.

⁶¹ T. Healey, agm., s. 289.

⁶² K. Albayrak, çalışmasında aynı yerde keşfedilen farklı bir yazıda “Alexamenoc Fidelis” ibaresinin varlığından söz etmektedir. “Fidelis” kelimesinin sadece Hristiyanlar için kullanıldığının bilindiğine değinerek burada verilen alaycılığın Hristiyanlara yönelik olabileceğini belirtmiştir (K. Albayrak, agm., s. 116).

⁶³ R. M. Jensen, *age.*, s. 12-15.

⁶⁴ R. M. Jensen, *age.*, s. 16.

Haçın Hristiyanlık öncesi medeniyetlerde birçok anlam taşıması; küpe, yüzük gibi birçok süs eşyasında muska niteliğinde ya da astrolojik sembollerle birlikte kullanılması Hristiyanları, inananların imanlarını sarsacağı, Pagan kültürüne bir geri dönüş yaratacağı konusunda endişelendirmiştir⁶⁵. Bu sebeple Hristiyanlar, Paganların alaycılığının yanında haçın Pagan kültüründeki anlamlarının kendi imanlarını etkileyeceğini düşündükleri bir sembolü kullanmaktan uzun bir süre kaçındıkları düşünülmektedir. Aynı zamanda Hristiyanların, henüz Hristiyanlık serbest bırakılmadan önce gördükleri zulüm, kendilerine ait bir sembolü açık bir şekilde kullanmalarını engellediği düşünülebilir. İlk Hristiyanların inançlarını saklamak zorunda kalmaları aynı zamanda kendilerine ait bir sembolün yaygınlaşmasını da zorlaştırmıştır. Bu durum Roma katakomplarında görülen ilk Hristiyan simgelerin Pagan kültürü etkisinde olmasına neden olmuştur. Buna örnek olarak, Paganlarda Güneşi ve yaşamı simgeleyen, Hristiyanlıkta ise “Ruhun Çapası” anlamına gelen gemi çapalarının (*ankhor*) ve balık betiminin haçın yerine kullanıldığı bilinmektedir⁶⁶.

Haç (çarmıh), İncil yazarları tarafından hiçbir sembolik veya dini bir anlam ifade etmeyen işkence aleti olarak görülmüştür⁶⁷. Hristiyanlıkta haç teolojisinin gerçek kurucusunun Aziz Pavlus (M.S. 5-64) olduğu öne sürülmektedir⁶⁸. Pavlus’un teolojisinde İsa’nın ölümünü değil, “nasıl öldüğünü” yani çarmıha gerilmesini merkez aldığı görülmektedir⁶⁹. Mektuplarında İsa’nın enkarnasyonu ve çarmıha gerilmesini yaşamından daha önemli tutarak haçın üzüntü duyulacak bir şey olmadığını ve yalnızca ölüm değil aynı zamanda dirilişi de simgelediğini ifade etmiştir⁷⁰. Pavlus’un haç teolojisini kanıtlayan mektuplarından alıntılardan örnekler ise şöyledir:

“Artık günaha kölelik etmeyelim diye, günahlı varlığımızın ortadan kaldırılması için eski yaradılışımızın Mesih’le birlikte çarmıha gerildiğini biliriz.” (Romalılar, 6:6)

“İbrahim’e sağlanan kutsama Mesih İsa aracılığıyla uluslara sağlansın ve bizler vaat edilen ruhu imanla alalım diye, Mesih bizim için lanetlenerek bizi Yasa’nın lanetinden kurtardı. Çünkü, “Ağaç üzerine asılan herkes lanetlidir.” diye yazılmıştır.” (Galatyalılar, 3:13)

⁶⁵ K. Albayrak, agm., s. 116.

⁶⁶ T. Inman, *age.*, s. 53.; Sonja Haberl, *Das Byzantinische Kreuzigungsbild*, (Doktora Tezi), Viyana Üniversitesi, Viyana 2013, s. 17.

⁶⁷ M. Sulzberger, agm., s. 341.

⁶⁸ F. Bayram, agm., s. 95.

⁶⁹ R. M. Jensen, *age.*, s. 4.

⁷⁰ K. Albayrak, agm., s. 115.; A. Gül, *age.*, s. 69.; F. Bayram, agm., s. 95.

“Kurallarıyla bize karşı ve aleyhimize olan yazılı antlaşmayı sildi, onu çarmıha çakarak ortadan kaldırdı. Yönetimlerin ve hükümlerinin elindeki silahları alıp onları çarmıhta yenerek açıkça gözler önüne serdi.” (Koloseliler, 2:14-15)

“Gözümüzü imanımızın öncüsü ve tamamlayıcısı İsa'ya dikelim. O kendisini bekleyen sevinç uğruna utancı hiçe sayıp çarmıhta ölüme katlandı ve şimdi Tanrı'nın tahtının sağında oturuyor.” (İbraniler, 12:2)

Pavlus'un öğretilerini benimseyen Aziz Justin (M.S. 103-166), Paganlar tarafından tiksindirici değilse de gülünç bulunan “çarmıha gerilmiş Tanrı” fikrine karşı gelerek, İsa ile Bacchus ve Asclepius gibi Pagan Tanrıları arasında benzerliklerinin bulunduğunu ancak bu Tanrıların çarmıha gerilmediğini, çünkü İsa'nın ölüm şeklini taklit edemeyeceklerini belirtmiş ve haçın, Mesih'in ayırt edici bir özelliği olduğunu savunmuştur⁷¹. Pavlus'un öğretileri ile haç, iyiliğin, ölüme karşı zaferin sembolü olarak görülmeye başlanmış, Tanrı'nın günahkâr insanlığa duyduğu sevginin işareti haline gelmiştir⁷². İmparator Constantinus Dönemi ve sonrasında ise haç, Hristiyanlık ve bir imparatorluk için çok önemli bir sembol haline gelmiş,

1.3.1. Constantinus ile Gelişen Haç Kavramı

M.S. 200 yılı öncesinde toplumun azınlık bir kısmını kapsayan Hristiyanlar, 3. yüzyıl ilk yarısından itibaren dikkat çekici bir oranda büyüme göstermişlerdir. Roma'da Hristiyanların giderek büyüyen nüfusları zamanla dikkat çekmeye başlamış ve bu durum bazı kovuşturmalara maruz kalmalarına neden olmuştur. İmparator Traianus Decius (M.S. 249-251), 249 yılında yayınladığı fermanla Roma halkından tanrıları için adak sunmalarını istemiş ve bunun sonucunda fermanı tanımayan birçok Hristiyan grubun ve piskoposun yargılanmasına ve idamına sebep olmuştur⁷³. 257 yılında Valerianus (M.S. 253-260) ile yenilenen kovuşturmalar Gallienus (M.S. 260-268)'un hükmünde gevşetilerek Hristiyanlarla anlaşmalı bir hoşgörü modeli izlenmiştir. 300 yılından itibaren ise Hristiyanların devlet kurumlarında önemli bir yer edinmeleri Diocletianus (284-305)'un devlet sistemini ve Roma dini üzerinde yeni düzenlemeler yapmasına, 303'te başlayıp 312 yılına kadar süren bir kovuşturma başlatmasına neden olmuştur⁷⁴.

⁷¹ R. M. Jensen, *age.*, s. 15.

⁷² K. Albayrak, *agm.*, s. 115.; F. Bayram, *agm.*, s. 95-96.

⁷³ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi, M.S. 284-641*, (çev. Turhan Kaçar), Ankara 2019, s. 350-351.

⁷⁴ S. Mitchell, *age.*, s. 352-353.

Roma devleti ve Hristiyanlar arasındaki çatışmanın I. Constantinus'un (M.S. 306-337) 312'de Maxentius'a (M.S. 306-312) karşı aldığı zaferle tersine döndüğü görülmektedir. Aynı dönemde Licinius (M.S. 313-324 Constantinus'la birlikte), 313 yılında Maximinus Daia (M.S. 310-312)'ya karşı kazandığı zafer sonrasında imparatorluğun doğusunu yönetmeye başlamıştır. Constantinus ve Licinius'un kovuşturmalara karşı Hristiyanlara imtiyaz sağlayan tutumları 313 yılının şubat ayında Milano'da buluşarak dinsel bir hoşgörü politikası üzerinde anlaşmaya varmalarını ve Milano Fermanı'nın yayınlanmasını sağlamıştır⁷⁵. Zaman içinde Licinius ve Constantinus'un arasındaki ilişkilerin kötüleşmesiyle 324 yılında Boğaziçi kıyısında bir savaş başlamış ve Constantinus bu savaşı kazanarak artık imparatorluğun tek hâkimi olmuştur⁷⁶.

Hristiyanlara karşı yapılan kovuşturmaların haçın bir sembol olarak kullanılmasını geciktirdiği düşünülmektedir. Öyle ki, fermanlarla Hristiyanların bir hedef haline geldiği bir dönemde haç figürü 4. yüzyıla kadar açık bir şekilde kullanılamamış, onun yerini çapa, gemi direkleri ve balık gibi semboller almıştır⁷⁷.

Hristiyanlar için bir kurtuluş ve haçın ikonografik olarak dönüm noktası sayıldığı olay Constantinus'un Maxentius (M.S. 306-312) ile olan karşılaşması öncesinde gördüğü bir rüyaya dayandırılmaktadır. Bu olay Lactantius (M.S. 250-325)'un *De Mortibus Persecutorum*'da kısa tutulurken Eusebius (263-339)'un *Vita Constantini* eserinde detaylıca aktarılmıştır. Lactantius'un anlatımına göre Constantinus rüyasında Tanrı'nın işaretini askerlerin kalkanları üzerinde işlemesi için bir direktif almış ve "X" harfini kalkanların üzerine işaretleyerek zafer elde etmiştir⁷⁸. Eusebius'un detaylı anlatımında ise Constantinus'un rüya olayı şöyle aktarılmıştır;

"Kendisine kim olduğunu göstermesi ve planlarında ona yardım etmesi ve sağ elini uzatması için yalvararak bu Tanrı'ya dua etmeye başladı. Bu duaları ve ciddi yakarışları yaparken, İmparator'a olağanüstü bir ilahi işaret göründü (1). İmparator, yaklaşık öğle vakti, gün tam dönmek üzereyken, kendi gözleriyle gökyüzünde güneşin

⁷⁵ Mikhael Grant, *İmparator Konstantin*, (çev. Şener Şükrü Yiğitler), İstanbul, 2008, s. 113-116; Meryem Yıldız, *Anadolu'da Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde I. Constantinus ve Helena ile Beraber Gerçek Haç Betimlemeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, s. 354.

⁷⁶ S. Mitchell, *age.*, s. 355-356.

⁷⁷ G. Podkalsky, *age.*, s. 550.; R. M. Jensen, *age.*, s. 49.

⁷⁸ Sözü geçen iki kişinin I. Constantinus'a yakın olduğu bilinmektedir. Lactantius'un İmparatorun din danışmanı ve oğlunun öğretmeniye Eusebius, Hristiyan danışmanı olarak geçmektedir (R. M. Jensen, *age.*, s. 53); S. Mitchell, *age.*, s. 374-375.

üzerinde ışıktan çarmih şeklinde bir işaret ve yanında “Bununla Fethedeceksin” ((*ἐν τοῦτο νικά/En Touto Nika*) yazısını gördüğünü söyledi (2).” (Eusebius, VC. I.28)

“Bunun üzerine, o uyurken, Tanrı'nın Mesih'i ona gökte beliren işaretle göründü ve ondan, gökte görünen işaretin bir kopyasını yapmasını ve bunu saldırılara karşı koruma olarak kullanmasını istedi.” (Eusebius, VC. I.29)

Lactantius ve Eusebius'un anlatımları birleştirildiğinde İmparator Constantinus, Tanrı'nın iradesiyle hareket ederek savaştan önce askerlerin kalkanlarına İsa'yı temsil eden *Christos*'un ilk harflerinden oluşan (*Chi “X” ve Rho “P”*) bir Christogram (☩) yerleştirmelerini emretmiştir. Constantinus aynı zamanda kuyumcuları çağırmış ve onlara gördüğü şekli tarif ederek altın ve değerli taşlarla süslü Christogram içeren çelenkle birlikte bir *labarum* yaptırmıştır⁷⁹. 312 yılında Maxentius'a karşı kazanılan zaferin ardından Christogram sadece Constantinus'un kullandığı bir tılsım olarak değil, imparatorluk zırhı üzerinde imparatorluk zaferinin bir işareti olarak kullanılmıştır⁸⁰. Eusebius, Constantinus'un Christogram sembolünü imparatorluğun koruyucu nişanı olarak gördüğü ve imparatorluk sarayının odalarından birinin tavanına yaldızlı, süslü bir şekilde bu sembolün işlenmesini emrettiğinden söz etmektedir⁸¹. Özellikle Constantinus Dönemi ile zaferle ilişkilendirilen haç, *labarum* ve defne çelengi, imparatorluğa ait amblemlerle birleşerek lahitlerin üstünde sıkça kullanılmaya başlanmıştır⁸².

Constantinus'un zafer sembolü haline getirdiği sembolde bulunan *Chi-Rho* harflerinin ve benzer sembollerin Hristiyan olmayan çevrede de kullanıldığı bilinmektedir⁸³. Aynı zamanda Roma imparatorlarının benimsedikleri *Sol Invictus* (Fethedilmemiş Güneş) kültünün 320'lerin ortalarına kadar Constantinus sikkelerinde kendini göstermesi Constantinus'un İsa'nın sembolü olarak kabul ettiği Christogramı, var olan güneş kültüyle özdeşleştirdiğini düşündürmektedir⁸⁴. Constantinus'un, Hristiyanlığı tamamen kabul edip etmediği hakkındaki ikilemi destekleyen davranışlar sergilediği görülmektedir. Örneğin, 315 yılında Roma halkı ve senatosu tarafından adanan Constantinus anıtını töreninde İsa'ya açık bir imada bulunmaktan kaçındığı belirtilmektedir⁸⁵. Hristiyanlığı ne zaman kabul ettiğine dair tartışmaların bulunduğu

⁷⁹ Eusebius, *Vita Constantini*, I. 31 (1-2).; R. M. Jensen, *age.*, s. 53.

⁸⁰ Wolfram Hörandner ve Annemarie Weyl Carr, “Christogram”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 1, New York 1991, s. 441.

⁸¹ R. M. Jensen, *age.*, s. 56.

⁸² M. Grant, *age.*, s. 134.

⁸³ W. Hörandner ve A. W. Carr, *age.*, s. 441.

⁸⁴ Michael Grant, *İmparator Konstantin*, (çev. Şener Şükrü Yiğitler), İstanbul 2008, s. 121-123.; R. M. Jensen, *age.*, s. 55.

⁸⁵ S. Mitchell, *age.*, s. 380.

imparatora ait 327/8'e tarihlenen solidus sikkelerin arka yüzlerinde düşmanı temsil eden bir yılan ve yılanın üzerinde Christogramlı bir *labarum* betiminin bulunması ve Ticinum'da bulunan 315 yılına ait bir madalyonun ön yüzünde Constantinus tasvirinin tören miğferinin ön tarafında yine bir Christogramın görülmesi imparatorun Hristiyanlığa olan bağlılığının giderek arttığının bir göstergesi olarak kabul edilebilmektedir⁸⁶.

Tartışmaların yanında Constantinus'un Hristiyanlığı faydalığı bir araç olarak gördüğü, ama bu menfaatin yanında Hristiyan Tanrı'da bulduğu güç ve iyilikten etkilendiği de ileri sürülmektedir. Son yıllarını dini meseleler üzerine geçiren imparatorun öldüğünde Kostantinopolis'te yaptırdığı Havariyyun Kilisesi (Kutsal Havariler Kilisesi)'ni on iki havariyi temsil edecek şekilde düzenletirken kendi mezarını on üçüncü havari olarak ekletmiştir⁸⁷.

Haç sembolünün diğer bir dönüm noktası sayabileceğimiz olay ise Constantinus'un annesi Helena'nın Gerçek Haç'ı keşfetme efsanesidir. Helena'nın Gerçek Haç'ı keşfetmesiyle ilgili birçok yazılı metin bulunsa da Eusebius, eserinde bundan bahsetmez. Sadece 324 yılı civarında Helena'nın kutsal topraklara yaptığı ziyaretten söz ederek Constantinus'un bu topraklara yaptırdığı kiliseden ve Helena'nın İsa'nın ölümü ve cenazesinin gerçek yerini belirlemedeki rolünden söz etmektedir. Kudüslü Cyril, 350 yılında verdiği bir ilmihal dersinde Gerçek Haç'tan ilk defa söz eder ve İsa'nın gerildiği çarmıhın parçalarının dünyanın birçok yerine yayıldığına değindiği bilinmektedir⁸⁸.

Gerçek Haç'ın bulunma efsanesi, Helena'nın kutsal topraklara yaptığı ziyaretle başlamaktadır. I. Constantinus'un İsa'nın çarmıha gerilmesini aşağılayıcı bularak bu infaz biçimini imparatorlukta yasaklamış ve Helena'dan Gerçek Haç'ın parçalarını bulmasını istemiştir⁸⁹. Bu amaç için yola koyulan Helena, bölge yerlilerine araştırmış ve sonunda Paganların Tanrıça Afrodite için yaptırdığı bir mezar yerinin kazılmasını istemiştir. Kazılan alanında üç adet çarmıhla karşılaşan Helena, hasta bir kadının kalıntıları üzerine yatırılmasını istemiş ve kadın İsa'nın gerildiği çarmıhın üstüne yatırıldığında iyileşmiştir⁹⁰. Milanolu Ambrose'nin 395 yılında İmparator Theodosius için

⁸⁶ S. Mitchell, *age.*, s. 379.; R. M. Jensen, *age.*, s. 55.

⁸⁷ M. Grant, *age.*, s. 136-137.

⁸⁸ R. M. Jensen, *age.*, s. 57.

⁸⁹ M. Grant, *age.*, s. 134.; R. M. Jensen, *age.*, s. 56.

⁹⁰ M. Yıldız, *age.*, s. 24.

yaptığı cenaze konuşmasında bu kısım farklı anlatılmaktadır. Helena'nın bulunan üç kalıntı arasından Gerçek Haç'ı tespiti, İsa için asılan "Yahudilerin Kralı" yazılı cürüm yaftasının görülmesiyle gerçekleşmiştir⁹¹. Gerçek Haç'ın bulunmasıyla Helena burada bir kilise yaptırarak haçın parçalarını gümüş *stauroteklere* koydurarak farklı yerlere dağıtmış ve haçtan çıkan çiviler I. Constantinus'a göndermiştir⁹².

Gerçek Haç kalıntılarının 4. yüzyılın ikinci yarısında muska niteliğinde kullanıldığı görülmektedir. Egeria (yaklaşık 384), seyahatnamesinde Gerçek Haç parçalarının kilise ve şapellerde piskoposlar tarafından ayin esnasında kullanıldığından söz ettiği görülmektedir⁹³. Aynı zamanda Gerçek Haç'ın meclis oturumlarında yeminlerin doğruluğunu garanti etmek için kullanılmaya başlandığı görülmektedir. İlerleyen zaman içinde Hristiyanlığın en önemli kutsal emanetlerinden biri olarak görülen Gerçek Haç, kuşatmalarda surları korumak için altın bir mızrağa takılarak bir tılsım niteliğinde kullanılmıştır⁹⁴.

Constantinus'un çarmıha karşı müdahalesi ve Tanrı'nın sembolünün ona mutlak bir zafer kazandırması haçı bir çile çekme aracı olmaktan çıkararak kutsal bir rol oynamasını ve insanlığın kurtuluşunun sembolü olarak anlam kazanmasını sağlamıştır⁹⁵.

Paulus'un öğretileri ve Constantinus'un uygulamalarıyla haça olan bakış açısının değişmesi Bizans sanatında yeni ikonografinin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Böylelikle zaman içinde haç sembolü gelişerek ve değer kazanarak gerek günlük hayatta gerekse dini ve imparatorluk törenlerinde önemli bir konuma erişmiştir. I. Theodosius Dönemi'nde (M.S. 379-395) haçın imparatorluk seremonilerinde kullanıldığı görülmekle birlikte 4. yüzyılın sonlarında taç giyme törenlerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Hristiyanlığın en önemli dini törenlerinden biri olan Ökaristi ayininin *Küçük Giriş* bölümünde üzerinde İsa'nın başlangıç ve son olduğunu sembolize eden "A" ve "W" harflerinin asılı olduğu bir haçın taşındığı bilinmektedir⁹⁶.

⁹¹ Hikâyenin farklı varyasyonları için Bkz.: R. M. Jensen, *age.*, s. 58-62.

⁹² Marlia M. Mango, "True Cross", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, New York 1991, s. 2125-2126.

⁹³ Apostolos Karpozilos, Anthony Cutler, "Cross: Cult of the" *Oxford Dictionary of Byzantium*, c.1, New York 1991, s. 549.

⁹⁴ M. M. Mango, *age.*, s. 2125-2126.

⁹⁵ K. Albayrak, *agm.*, s. 117.

⁹⁶ Meryem Acara Eser, *Bizans Maden Sanatı: Dini Törenlerde Kullanılan (Litürjik) Eşyalar*, Ankara 2020, s. 37.

Günlük yaşamda kötülüğe karşı bir tılsım niteliği kazanan haç sembolü, kandillerde, çömlerle, muskalarda, mühürlerde ve giysiler gibi birçok kişisel üründe kullanıldığı görülürken haça doğal afet ve şeytanlara karşı bir koruma rolü yüklendiği de görülmektedir⁹⁷. Örneğin, taşan nehir kıyılarına, ekili alanların sınırlarına, denize inen gemilerin pruva ve kış kısımlarına, taş ocaklarının yakınlarına haç dikilmiş veya çizilmiştir (kazıma, oyma vb.)⁹⁸.

Haçın Bizans sanatına etki etmesiyle duvar resimleri, mozaikler, maden ve fildişi gibi birçok malzemeden yapılmış küçük el işçiliği, taş eserler, el yazmaları gibi birçok alanda haç sembolünün kullanıldığı görülmektedir. Haç sembolü zamanla birçok anlama bürünmüştür. Örneğin, Ravenna Yakınlarındaki Classe'de yer alan Sant'Apollinare Bazilikası'nın apsisinde bulunan "Başkalaşım" mozağindeki haç figürü Mesih'in ilahi doğasını temsil ederken, kilise apsislerinde yer alan haçlar, insanlara göklerden gelen işareti hatırlatmaktadır⁹⁹.

1.4. Haç Tipleri

Haçın özgürleşmesiyle haç sembolü, Hristiyan sanatında en yaygın kullanılan semboller arasında yerini almıştır. Hristiyan ikonografisinin birçok yerinde karşılaşılan haç figürünün çeşitli varyantları bulunmaktadır. Bu çeşitliliğe bağlı olarak E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, haç tipleri hakkında onu sade tip, dokuzu yorumlanmış form olmak üzere toplam 19 haç tipini bir tipoloji sunmaktadır.

Sade haç tiplerinde Yunan Haçı, Andreas Haçı, Latin Haçı, Staurogram, Tau Haçı, Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı, Kolları Yukarı Doğru Genişleyen Yunan Haçı (Malta Haçı), Çatallı Haç (Potent Haçı, Anch Haçı), Çapa Haç (*Crux Ansata*) ve Boru Biçimli Kollara Sahip Haç bulunmakla birlikte bu sade tiplere ek olarak haçın merkezde bulunduğu ve ikonografik olarak yorumlanmasını sağlayan ek sembollerle tasvir edilen Alpha (A) Ve Omega (Ω) İle Birlikte Kullanılan Haç (Christogram, Çatallı Haç ve Staurogram hariç), Kolların Uçlarında Damla Motifi Bulunan Haç, Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç (*Crux Florida*), Mücevherli Haç (*Crux Gremata*), Işık Saçan Haç

⁹⁷ Dorothy Verkerk ve Oliver Nicholson, "Cross in Art", *Oxford Dictionary of Late Antiquity*, c. 1, Oxford 2018, s. 434.

⁹⁸ Apostolos Karpozilos, Anthony Cutler, "Cross: The Cross in Everyday Life", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 1, New York 1991, s. 550-551.

⁹⁹ D. Verkerk ve O. Nicholson, *age.*, s. 434.

(*Crux Radiata*), Basamaklı Haç, Kudüs Haçı, Çifte Haç (*Crux Gemina*, Patliklik Haçı) ve Rus Haçı, E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert tarafından verilen 19 adet haç içeren tipolojiyi tamamlamaktadır¹⁰⁰.

S. Kalopissi- Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou ise mimari ve mimari süslemede görülen haç tipleri için oluşturulan tipoloji önerisinde sade haç tiplerine Petrus Haçı, Gamalı Haç (*Svastika*) ve Çifte Haçı eklerken, yorumlanmış haç formlarına Çatallı Haç, Yarımaya Üzerinde Haç, Globus Üzerinde Haç ve Kolları Yonca Biçimli Haçı eklediği görülmektedir¹⁰¹.

1.4.1. Sade Haçlar

Yunan Haçı (Grek Haçı-*Crux Quadrata*): Yatay ve dikey kolların tam ortadan eşit olarak bölündüğü haç tipidir. Hristiyanlık'ın baskılandığı dönemlerde saklanması kolay olduğu için kullanılmaya başlanmış ve daha sonra da devam etmiştir¹⁰².

Aziz Andreas Haçı (St. Andrew-*Crux Decussata*): Ortada birleşen iki eşit kolun X şeklini almasıyla oluşmaktadır. İsa'nın havarilerinden olan Aziz Andreas'ın bu tipte bir çarpmaya gerilmesinden dolayı bu ismi aldığı rivayet edilirken aynı zamanda Yunanca KRISTOS (*XPICTOC*) kelimesinin ilk harfi olan Chi (*X*) harfini temsil ettiği de düşünülmektedir¹⁰³.

Latin Haçı (*Crux Immissa*): Alt dikey kolun diğer üç koldan daha uzun tutulduğu haç tipidir. Hristiyan inancında en çok kullanılan haç tipi olduğu bilinmektedir¹⁰⁴.

Tau Haçı (*Crux Commissa*): Kısa yatay kolların uzun dikey kolun tam üzerine yerleşerek Yunanca T (Tau) harfine karşılık gelen haç tipidir¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Erika Dinkler ve Erika Dinkler-von Schubert, "Kreuz I vorikonoklastisch", *Reallexikon Zur Byzantinischen Kunst*, c. 5, Stuttgart 1995, s. 26-31.

¹⁰¹ Sophia Kalopissi-Verti ve Maria Panayotidi-Kesisoglou, *Multilingual Illustrated Dictionary of Byzantine Architecture and Architectural Sculpture Terminology*. Herakleion, 2010, s. 286, Fig. 567-568.; Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, "Olympos Antik Kentinden Staurogram Motifli Taş Eserler", *Antalya Müzesi'nin 100. Yıl Kitabı*, c. 1, Ankara 2022, s. 702.

¹⁰² K. Albayrak, agm., s. 127.

¹⁰³ G. Atasagun, age., s. 144.

¹⁰⁴ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, age., s. 26.

¹⁰⁵ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, age., s. 26.

Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı: Latin haçı tipinin sadece kol uçlarının dışı doğru genişlemesiyle oluşmaktadır.

Kolları Yukarı Doğru Genişleyen Yunan Haçı (Malta Haçı): Dört eşit kolun yatay ve dikey olarak birleşerek birleşim noktalarından itibaren genişleyip uçlara doğru sivrilmesiyle oluşmaktadır. Bazı örneklerde kolların uçları çatal oluşturacak şekilde verildiği görülmektedir. Bu tipin Kudüs'e gelen Hristiyan hacılara hizmet eden ve Haçlı Seferleri sırasında askerlere yardım eden Şövalye Aziz Yuhanna'nın faaliyetlerini temsil ettiği düşünülmektedir. Haçın üst kolunun umudu, yatay sağ kolunun inayeti, alt dikey kolunun acı çekmeyi ve sol yatay kolunun çabayı temsil ettiği şekilde yorumlanmaktadır¹⁰⁶.

Çatallı Haç (Potent Haç): Üç kısa bir uzun koldan oluşan Latin haçının uçlarına dikey ve yatay şekilde birer çubuk yerleştirilerek oluşturulan haç tipidir. Potent haçın özellikle Bizans sikkeleri üzerinde basamaklı, kaideli, Globus üzerinde ve palmiyeler arasında gibi çeşitli gösterimleri olduğu bilinmektedir¹⁰⁷.

Çapa Haç (Anch-Crux Ansata): Kökeni Mısır Hiyerogliflerine dayandırılan bu haç tipi, iki yatay kolların dikey kolun üzerine T oluşturacak şekilde gelmesi ve bu T'nin üzerine oval veya yuvarlak bir şeklin yerleştirilmesiyle oluşmaktadır¹⁰⁸.

Boru Biçimli Kollara Sahip Haç: Latin haçına benzeyen bu tipte haç, kollar gövdeden itibaren genişleyerek uçlara doğru boru biçiminde bitmesiyle oluşmaktadır. Bu haç tipinin Kıpti bölgesine özgü olduğu bilinmektedir¹⁰⁹.

Petrus Haçı: Latin haçının ters çevrilmiş halidir. Rivayete göre Aziz Petrus çarmıha gerileceği zaman İsa'ya olan saygısından haçın ters çevrilmesini istemiştir¹¹⁰.

Gamalı Haç (Swastika-Crux Gammata): Yunan alfabesinde Gama (*Γ*) harfinin dört kol oluşturacak şekilde alt uçlarından ortak bir noktada birleşmesiyle oluşan tiptir¹¹¹.

¹⁰⁶ K. Albayrak, agm., s. 127.

¹⁰⁷ Zeliha Demirel Gökalp, *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*, Ankara 2009, s. 34.

¹⁰⁸ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, *age.*, s. 27.

¹⁰⁹ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, *age.*, s. 27.

¹¹⁰ K. Albayrak, agm., s. 128.

¹¹¹ G. Atasagun, *age.*, s. 145.

Çifte Haç: Dikey uzun bir kolun iki yatay kısa kolla iki parçaya bölünmesiyle oluşmuştur.

1.4.2. Ek Sembollerle Birlikte Tasvir Edilen (Yorumlanan) Haçlar

Alpha ve Omega ile Birlikte Kullanılan Haç: Latin haçının sağ ve sol yatay kollarında Alpha (A) ve Omega (Ω) harflerinin sarkmasıyla oluşan bir haç tipidir. Sol yatay kolda Yunan alfabesinin ilk harfi Alpha (A) bulunurken sağ yatay kolda son harf olan Omega (Ω) yer almaktadır. Bu iki harf İsa'nın birinci ve sonunca yani başlangıç ve son olduğunu temsil etmektedir¹¹².

Kollarının Uçlarında Damla Motifi Bulunan Haç: Üç kısa kol ve bir uzun dikey koldan oluşan haç biçiminin her bir kolunun uç kısmında damla benzeri oval formlar yer almaktadır. Bazı kaynaklarda bu damlaların inci olarak da betimlendiği görülmektedir.

Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç (*Crux Florida*): Bazı kaynaklarda Yaşam Haçı olarak da adı geçen ve 5. yüzyıl başlarında kullanıldığı bilinen bu haç tipi alt kolundan çıkan yapraklar veya dallarla diğer tiplerden ayrılmaktadır. Kıvrık dallar, yapraklar ve çeşitli meyveler gibi birçok bitki dallarıyla betimlenen bu tip haçların Hristiyan inancında genellikle ruhun Cennet özlemini ve Cennet'e yolculuğunu simgelediği düşünülmektedir¹¹³.

Mücevherli Haç (*Crux Gremata*): 4. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen bu haç tipi, üzerine mücevher yerleştirerek veya mücevher formlu şekiller işlenerek oluşturulmaktadır¹¹⁴. Latin veya Yunan haçı formunda görülebilmektedir.

Işık Saçan Haç (*Crux Radiata*): Dört ana kolun arasından birer tane ışık saçan şeklin bulunduğu bir haç tipidir¹¹⁵.

Basamaklı Haç: Haç formunun alt koluna bitişik şekilde yerleştirilmiş aşağı doğru indikçe uzayan üç basamağın bulunduğu haç tipidir. Basamakların iman, ümit ve sevgiyi simgeledikleri bilinmektedir. Basamaklı haç, kendisine benzer olan dört basamak

¹¹² İncil'de İsa'nın kendini başlangıç ve son ilan etmesi Vahiy 1:6, 1:8, 22:13' te geçmektedir.

¹¹³ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, *age.*, s. 29.; F. Bayram, *agm.*, s. 101.

¹¹⁴ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, *age.*, s. 29.

¹¹⁵ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, *age.*, s. 29.

barındıran İncil haçı ile karıştırılmaması gerekmektedir. İncil haçının altındaki basamaklar dört İncili temsil etmektedir¹¹⁶.

Kudüs Haçı: Ortada büyük bir haçın dört köşesine birer küçük haç eklenmesiyle oluşan tiptir. Kompozisyonun tamamı İsa'nın beş yarasının sembolü olarak yorumlanmaktadır¹¹⁷.

Çifte Haç (Patriklik Haçı-Crux Gemina): Latin haçının iki yatay kolla kesilmesiyle oluşan tiptir. Yukarıdaki yatay kol aşağıdaki yatay koldan daha küçüktür. İlk kez Bizans sanatında görüldüğü ileri sürülmektedir¹¹⁸.

Rus Haçı: Çifte haç biçimine benzer ancak uzun dikey kolun alt kısmında yatay bir kol devrik şekilde tasvir edilmektedir. Bu üçüncü kolun İsa'nın çarmıha gerildiğinde ayağının altına konulan (çiviyle çakılan ellerin vücut ağırlığıyla yırtılmaması için kullanılan) basamak olduğu düşünülmektedir¹¹⁹.

Çatallı Haç: Latin haçının her bir kolunun uçlarının yukarı doğru sivrilmesiyle meydana gelen haç tipidir.

Yarımay Üzerindeki Haç: Merkezde bulunan haçın sol kolunun altından doğru uzayıp, alt kolu da içine alarak, sağ kolun alt kısmına degecek şekilde yay biçiminde oval bir formun uzanmasıyla oluşan haç tipidir.

Globus Üzerinde Haç: Merkezde bulunan haçın alt koluna bitişik şekilde bir globusun yerleştirilmesiyle oluşan haç tipidir. Globus imparator alameti olarak Roma Dönemi'nde ortaya çıkmış ve Bizans Dönemi'nde de sıkça kullanılmıştır. Özellikle Bizans sikkelerinde çeşitli biçimlerde karşımıza çıkan haçlı Globus ya da haçlı küre formu imparatorun dünyanın hâkimi olduğunu vurgulamaktadır¹²⁰.

Kolları Yonca Biçimli Haç: Merkezde bulunan haçın dört kolunun da üç yapraklı yoncayı andıran bir formda verildiği haç biçimidir.

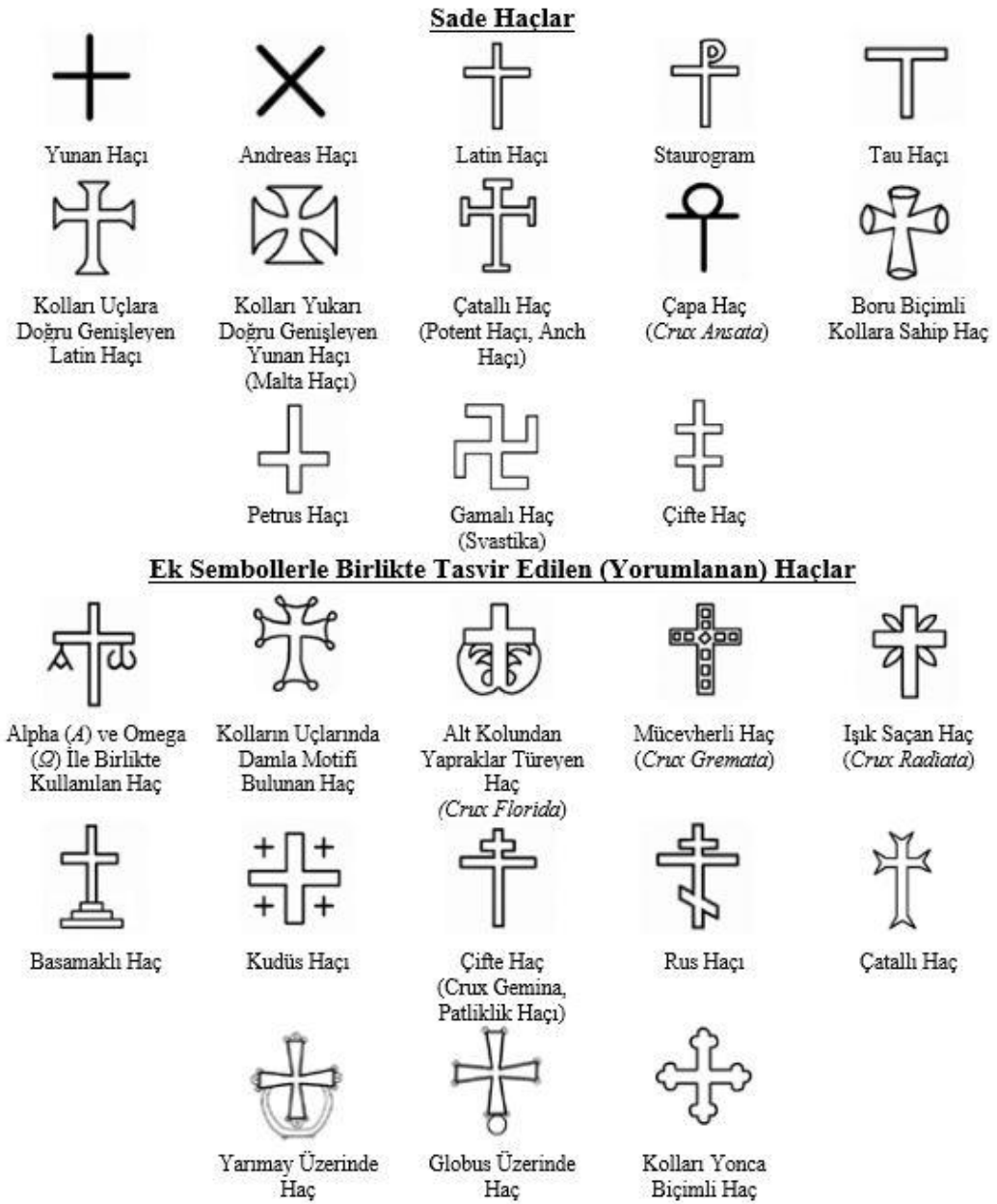
¹¹⁶ K. Albayrak, agm., s. 127.

¹¹⁷ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, *age.*, s. 30.

¹¹⁸ G. Atasagun, *age.*, s. 145.

¹¹⁹ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, *age.*, s. 30.

¹²⁰ D. Gökalp, *age.*, s. 27.

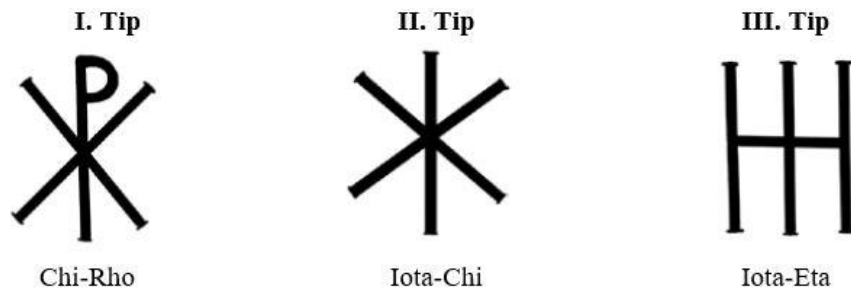

Şekil 1. Haç Tipoloji Tablosu¹²¹

¹²¹ E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, 1995; S. Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou, 2010 ve G. K. Öztaşkın, 2022'deki Çalışmalarından Uyarlanmıştır.

1.4.3. Christogram

Christogramların bazı araştırmacılar tarafından haç tipleri arasında değerlendirildiği görülmektedir. Christogram (Christomonogram/*Cruce Monogrammatica, Signum Christi*), İsa'nın adının çeşitli kısaltmalarıyla oluşan bir monogramdır. Christogramın üç tipi olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki ve en yaygın kullanılanı Chi (*X*) ve Rho (*P*) harflerinden oluşan XRISTOS (*XPICTOC* /Christos) isminin kısaltması olarak kullanılmaktadır. IHSOUS XRISTOS (*IHCOCYC XPICTOC*) ismini veren Iota-Chi (*I-X*) harflerinden oluşan yıldız benzeri bir sembol ikinci tip olarak karşımıza çıkarken, IHSOUS (*IHCOCYC*) ismini veren i içe geçmiş Iota-Eta (*I-H*) harflerinden oluşan sembol ise son tip olarak deęerlendirilmektedir¹²².

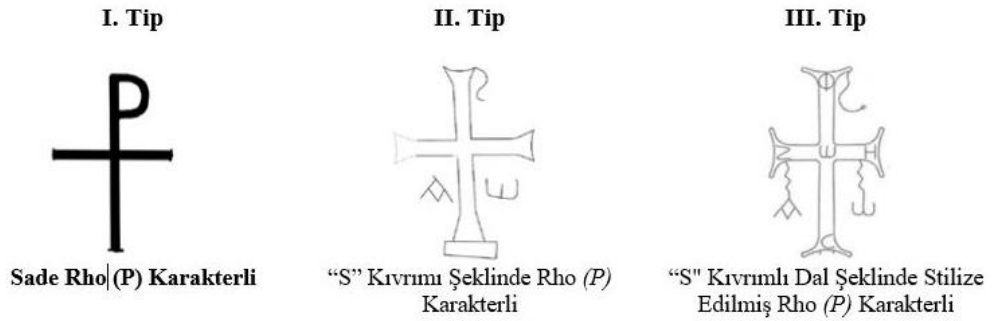
şekil 2. Christogram Tipleri, G. K. Öztaşkın, 2022.

1.4.4. Staurogram

Hem haç tipleri hem de christogramlar arasında gösterilen arasında gösterilen diğer bir form ise Staurogramlardır. Tau-Rho (*T-P*) harflerinin üst üste yerleştirilmesiyle oluşan Staurogramlar, İsa'nın adından veya kristolojik unvanlardan tretilmeyip Hellence armlıha germek (*şTAYPOOC*) ve haç (*şTAYPOC*) kelimelerine atıfta bulunan Tau-Rho (*T-P*) harflerinden oluşmaktadır. Staurogramların Rho (*P*) harfinin gösterilişine göre üç farklı tipte değerlendirildiği görülmektedir. Bu üç tipten ilki, "Sade Rho (*P*) Karakterli Tip" olarak tanımlanan, üst ucunda sağ tarafa konumlandırılmış bir tam kapalı yarım dairenin dikey bir çizginin üzerine konumlandırılmasıyla oluşan semboldür. İkinci tip ise "S' Kıvrımı şeklinde Rho (*P*) Karakterli Tip" olarak adlandırılmaktadır. Bu tipte Rho (*P*) harfine referans veren yarım kapalı dairenin alt kısmında dikey çizgiden uzaklaşan bir "S" kıvrımı görülmektedir. "S' Kıvrımlı Dal şeklinde Stilize Edilmiş Rho (*P*) Karakterli

¹²² W. Hörandner ve A. W. Carr, *age.*, s. 441.

Tip” olarak sunulan üçüncü tipte ise Rho (*P*) harfine referans eden daire tam kapanmayarak ikinci tipteki gibi sağa doğru uzanan bir “S” kıvrımı görülmektedir. Ancak bu tipte “S”, ileri doğru uzayarak kıvrımlı bir dal görünümü vermektedir¹²³.

Şekil 3. Staurogram Tipleri, G. K. Öztaşkın, 2022.

¹²³ G. K. Öztaşkın, agm., 2022, s. 703-705.

İKİNCİ BÖLÜM

LİKYA BÖLGESİ COĞRAFİ KONUMU VE TARİHSEL SÜRECİ

2.1.Bölgenin Sınırları ve Coğrafik Özellikleri

Bugün Teke Yarımadası olarak anılan Likya Bölgesi, genel hatlarıyla Anadolu'nun güneybatısında, Antalya Körfezi'nin (*Mare Pamplium*) batı sahili ve Dalaman Çayı (*İndus*) arasında kalan yaklaşık 12.500 km²lik bir bölgeyi kapsamaktadır¹²⁴. Güneyde Akdeniz'in doğal bir sınır oluşturduğu bölgede diğer yönlerdeki sınırlarının belirlenmesi antik dönem yazarlarının farklı tanımları ve siyasi olayların eşliğinde sınırların zaman zaman değişmesiyle değişikliğe uğramıştır¹²⁵.

Likya'nın doğu sınırı antik kaynaklarda verilen çelişkili bilgilerden dolayı net bir şekilde belirlenememiştir. Bu sınırda bulunan Phaselis antik kaynaklarda kimi zaman Pamphylia kimi zaman da Likya kenti olarak anılmıştır¹²⁶. Strabon, Anadolu'yu anlattığı *Geographika* adlı eserinde Phaselis'i Likya Bölgesi içinde Likya Birliği'nden ayrı bir şehir olarak göstererek Likya ve Pamphylia arasındaki sınırı Beş Adalar (*Khelidania nesoi*)'in oluşturduğunu belirtmiştir¹²⁷.

Dalaman Çayı'nın doğal bir sınır oluşturduğu Batıda Telmessos (*Telebehi*) kenti, Likya ve Karia'yı ayıran özel bir konumdadır. Başlangıçta Pergamon Kralı II. Eumenes (M.Ö. 197-159)'in Likya'dan ayırdığı Telmessos kenti, Attika-Delos Birliği vergi kayıtlarına göre M.Ö. 4. yüzyıl ortalarında Perikles tarafından Likya'ya tekrar dahil edilmiştir¹²⁸. M.S. 2. yüzyılda ise batı sınırı siyasi gelişmelerin etkisiyle genişleyerek Klynda ve Krya kentleri de Likya Bölgesi sınırları içerisinde sayılmıştır¹²⁹.

¹²⁴ Friedrich Hild, "Lykien In Den Notitiae Episcopatum", *JÖB*, Band 54, Viyana 2004, s. 1.; Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, *Olympos Antik Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2013, s. 14.; Nevzat Çevik, *Likya Kitabı: Arkeolojisi, Tarihi ve Kültürüyle Batı Antalya*, Ankara 2021, s. 19.

¹²⁵ G. Öztaşkın, *age.*, 2013, s. 14.

¹²⁶ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara 2019, s. 163.

¹²⁷ Strabon, *Geographika*, XIV.3, C667.; V. Sevin, *age.*, s. 163.;

¹²⁸ V. Sevin, *age.*, s. 163.; Strabon, *Geographika*, XIV.3, C665.; Batı Likya Bölgesi ve Sınırları İçin Bkz.: Nihal Tüner, *Lykia Yerleşim Coğrafyası'nda Yeni Lokalizasyonlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2002, s. 104.

¹²⁹ Bülent İşler, *Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 5.

Likya'nın Kuzey sınırı zaman içerisinde yaşanan bazı değişikliklerin yanında genel bir sınır çizilecek olursa bu sınır Antalya Körfezi'nin batı sahillerinin ortasından Fethiye Körfezi'ne çizilen yarım çember olarak tanımlanabilir¹³⁰. Nicomedia'lı Arianos, Büyük İskender'i anlattığı çalışmasında kuzeydeki Milyas'ın önceleri Büyük Phrygia'ya dahil olduğunu, sonrasında ise Büyük Kral'ın (Pers Kralı) emriyle Likya'ya vergi verdiğini anlatmaktadır¹³¹. M.Ö. 84 yılında ise Romalı komutan Lucius Licinius Murena'nın Kibyra başta olmak üzere Bubon, Balbura ve Oionda kentlerinin oluşturduğu *tetrapolisi* dağıtarak bu kentleri Likya'ya dahil etmiştir. Milyas ve Kibyra Tetrapolisi'nin de bölgeye dahil edilmesiyle Kuzey, geniş sınırlara ulaşmıştır¹³².

Günümüzde Teke Yarımadası'nı kapsayan Likya, dağlık bir araziden oluşmaktadır. Güneybatı Toroslari oluşturan dağlar, bölgeyi sahil boyunca sardığı gibi kuzeydoğu yönünde iç kısımlara kadar ulaşmaktadır¹³³. Strabon'a göre Teke Yarımadası'nın neredeyse tümünü kaplayan bu dağlık bölgenin ilki Beş Adalar (*Khelidonia*)'ın üst kısmı olan Tahtalı Dağı (*Solyma*)'nda; ikincisi ise Fethiye Körfezi'nin kuzeyinde olmak üzere iki başlangıç noktası bulunmaktadır¹³⁴. Batıya doğru Akdağ (*Massikyotos*), batı uçta Telmessos ve Ksanthos Çayı Vadisi'ne kadar uzanan kuzey ve güney kitleden oluşmuş Babadağ (*Kragos/Dodurga* ve *Antikragos/Mendüs*) bulunurken doğu uçtaki Musa Dağı (*Phoinikos*) bölgeyi kapsayan doğal oluşumlardır¹³⁵.

Denizden oldukça yüksek vadiler ve ovalarla birbirinden ayrılan dağlı bölgede genellikle kuzey-güney yönünde akan ve büyük çoğunluğu Akdeniz'e dökülen nehirler yer almaktadır¹³⁶. Batı uçta Fethiye Ovası (Telmessos) onun güneyinde bağcılık ve buğday ekiminin yapıldığı Kınık Ovası (Ksanthos) bulunurken Doğu yönünde Demre (Myra) ve Finike Ovaları (Phoinikos) bulunmaktadır¹³⁷. Batıda bölgenin en büyük akarsuyu olarak Eşen Çayı (ya da Kovaçay/Ksanthos) bulunurken doğuda Demre Çayı (Myros), Arykanda kenti yöresinde Aykınçay (Arykandos) ve son olarak da Limyra kenti

¹³⁰ B. İşler, *age.*, 2009, s. 5.

¹³¹ Arionos, *The Anabasis of Alexander*, I.XXIV, 68.

¹³² N. Tüner, *age.*, s. 87.; V. Sevin, *age.*, s. 163.

¹³³ B. İşler, *age.*, 2009, s.6

¹³⁴ Strabon, *Geographika*, XIV.2, C651.

¹³⁵ V. Sevin, *age.*, s. 164.

¹³⁶ N. Tüner, *age.*, s. 5.; V. Sevin, *age.*, s. 165.

¹³⁷ N. Tüner, *age.*, s. 5.; V. Sevin, *age.*, s. 164-165.

bölgesinde yer alan Alakırçay (Lamyros) bölgede bulunan birçok doğal su oluşumlarındandır¹³⁸.

Eski çağlardan beri yükseklerde orman düzlüklerde maki bitki örtüsüne sahip olan bölge, yazları uzun ve sıcak kışları ise kısa ve ılık ancak bol yağışlı geçen Akdeniz iklimine sahiptir. Bunun yanında M.Ö. 1. yüzyılda bölgeye katılmış olan ve Elmalı yöresinde bulunan Kabalis (ya da Kibyrtis) karasal iklim özellikleri taşımaktadır¹³⁹. Geniş ormanlarıyla bilinen bölgenin Eskiçağlarda sedir ve selvi ağaçlarıyla ünlü olduğu bilinmektedir. İki ağaç türünün de gemi yapımında kullanılması ve bu ağaçlardan elde edilen reçinenin gemi kalafatında önemli bir yere sahip olması bu ürünlerin bölgenin ekonomik durumunda rol almasını sağlamıştır¹⁴⁰. Bölgede önemli bir gelir kaynağı oluşturan ormanlık araziler aynı zamanda marangozluk zanaatının da gelişmesinde rol oynamıştır¹⁴¹. Maki ve geniş ormanlıkların yanında sahile yakın yerlerde fundalık, zeytin ağaçları, turunçgiller ve Telmessos'un şarap ile ünlenmesini sağlayan üzüm bağları ve parfüm (ve gül yağı) yapımında kullanılan Phaselis yaban gülleri, bölge ekonomisi için önemli bir yer tutmaktadır¹⁴².

Balıkçılığın önemli bir yer edindiği Likya Bölgesi, Suriye, Filistin, Kıbrıs limanlarına ve Doğu Akdeniz'in önemli ulaşım yolları üzerinde bulunması nedeniyle Avrupa'dan Kudüs'e giden hacıların ve ticaret gemilerinin uğrak noktası olmuştur¹⁴³. Coğrafi konumu ve ticari üretim olanağının geniş ölçekli olması Likya limanlarını Akdeniz ticaret rotalarında ön plana çıkarmıştır. Böylelikle sadece ulaşım yolu olarak değil, Telmessos, Andriake, Xanthos, Patara ve Finike gibi üretimle bağlantılı limanlar bölgenin ticaretinde söz sahibi olmuştur¹⁴⁴.

2.2 Likya Bölgesi Tarihsel Süreci

M.Ö. 1400'lü yıllarda Lukkalı korsanlar olarak tarihte ilk kez boy gösteren Likyalılar, M.Ö. 1295 yılında Mısır ve Hititler arasında yapılan Kadeş Savaşı'nda

¹³⁸ V. Sevin, *age.*, s. 165.

¹³⁹ V. Sevin, *age.*, s. 165

¹⁴⁰ V. Sevin, *age.*, s. 179.

¹⁴¹ N. Çevik, *age.*, 2021, s. 124.

¹⁴² B. İşler, *age.*, 2009, s. 6.; N. Tüner, *age.*, s. 7.

¹⁴³ Roman Jacobek, "Bizans Piskoposluk Merkezi Limyra", (Ed. J. Borchhardt), *Limyra Zemuri Taşları*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, s. 111.

¹⁴⁴ Lale Yılmaz, *Bizans Devrinde Likya Bölgesi Liman Yerleşmeleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 29.

Hititlerin yanında yer almıştır¹⁴⁵. Hitit, Mısır, Suriye ve Asur metinlerinde ismi geçen Lukka Halkları veya Lukka Memleketi'nin konumu ve sınırlarıyla ilgili tartışmalarda kesin bir sonuca varılmamış olsa da genel olarak Pamphylia ve Likya bölgelerini kapsadığı görüşü kabul görmektedir¹⁴⁶. Antik metinlerde *Lukka*, *Lukku*, *Rwka*, *Luqqa*, *Lukki* gibi isimler ile anılan halkın kökeni de yine tartışmalı bir konudur. Herodot'a göre Lukkalılar, Girit kökenlidir ve komşuları tarafından *Termiller*¹⁴⁷ olarak çağırılır. Bunun yanında bu halkın Likya (*Lykia*) adını kardeşi Aigeus tarafından sürülen Lykos'dan aldığına değinmiştir¹⁴⁸. Homeros ise Sarpedon komutasında Troialılar'ın yanında Savaşa katılan Likyalılar'ın Ksanthos'dan geldiğini İlyada'da belirtmiştir¹⁴⁹.

Tartışmalar kesin bir sonuca varmasa da Likyalılar'ın kökeniyle ilgili görüşleri iki ana fikir üzerinde toplamak mümkündür. Bunlardan ilki Anadolu'da M.Ö. 3000'li yıllarda kullanılan ve tam anlamıyla çözümlenememiş olan Lykçe'nin Geç Tunç Çağı'nda Anadolu'nun güneyinde yaşayan Luviler'in diliyle (Luvca/Luvice) aynı dil ailesinden geldiği görüşüdür¹⁵⁰. İkinci olarak ise Lykçe alfabesinde Luvca karakterlerin yanında Hellence benzeri harflerin bulunması karma bir dil ortaya çıkardığı görüşüdür¹⁵¹.

Likya Bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde bölgedeki en erken tarihli buluntular M.Ö. 6. binyıla tarihlendirilen Tlos (Yaka Köyü) yakınlarındaki Girmeler Mağarası'nda tespit edilmiştir¹⁵². Aynı bölgede yapılan mağara kazılarında alt katmanlarda bulunan çakmak taşı yongaları C14 analizleri ile bu tarihi M.Ö. 9. Binyılın ikinci yarısına çekmektedir¹⁵³. Elmalıda tespit edilmiş kerpiç ev buluntuları, seramik ve

¹⁴⁵ V. Sevin, *age.*, s. 160.; Lukka ile İlgili Yazılı Belgeler İçin Bkz.: Sezer Seçer, *Yazılı Belgeler Işığında Lukka, Pedassa ve Walma Ülkelerinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul 2012, s. 3-144.

¹⁴⁶ N. Çevik, *age.*, 2021, s. 30.; N. Tüner, *age.*, s. 9.; Konumla İlgili Fikirler için Bkz.: G. Antony Keen, *Dynastic Lycia. A Political History of the Lycians and their Relations with Foreign Powers, C. 545-362 B.C.*, Leiden, 1998, s. 214.

¹⁴⁷ Detaylı Bir Terminoloji için Bkz.: Hansgerd Hellenkemper ve Friedrich Hild, *TIB 8: Lykien und Pamphylien*, Viyana: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004, s. 78-79.

¹⁴⁸ Likya İsminin Kökeni Hakkındaki Tartışmalar için Bkz.: G. A. Keen, *age.*, s. 30.; Trevorr R. Bryce, *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*, The Lycian, Kopenhag 1986, V. 1, s. 22-23.; Herodot, *Herodot Tarihi*, I.173/VII 92.

¹⁴⁹ Homeros, *İlyada*, II.875.

¹⁵⁰ V. Sevin, *age.*, s. 159-160; Filiz Camgöz, *M.Ö. 2. M.S. 1. Yüzyıllarda Lykia Tarihi: Roma ile Eyalet İlişkileri, Eyalet Olma Süreci*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 24.

¹⁵¹ T. R. Bryce'in savunduğu bu görüş (T.R. Bryce, *age.*, 1986, s. 58-59) G. A. Keen tarafından Likya milliyetçiliğinin bölgedeki Yunan kolonizasyonlarına karşı gösterdiği direnişi örnek gösterilerek eleştirilmiştir (G.A. Keen, *age.*, 1998, s. 30.); F. Camgöz, *age.*, s. 24.;

¹⁵² G. Öztaşkın, *age.*, 2013, s. 14.

¹⁵³ Taner Korkut, "Tlos 2010 Kazı Etkinlikleri, VIII. Girmeler Mağarası", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, Ankara 2012, s. 463-464.

öğütme taşları Kalkolitik Dönem'e tarihlenirken Bağbaşı ve Karataş-Semayük yerleşimlerdeki buluntular Bronz Çağı'na tarihlenmektedir¹⁵⁴. Sahil şeridinde ise M.Ö. 2. binin ikinci yarısına tarihlendirilen Gelidonya ve Uluburun batıkları sayesinde Bronz Çağı yerleşimleri tespit edilmiştir¹⁵⁵. Likyalılar'ın büyük deniz gücüne sahip olduğu M.Ö. 1400'lü yıllarda Mısır'a korsanlık faaliyetinde bulunması ve yine M.Ö. 1227 yılında Libyalılar'ın yanında Mısır istilasına katılmalarından anlaşılmaktadır¹⁵⁶.

M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreğinde bağımsızlıklarına oldukça düşkün olan Likyalılar'ın bu dönemde Anadolu'da Lidya egemenliği hâkim olmasına rağmen Lidya kralı Kroisos'un egemenliğini reddederek kendi yerel krallıklarını kurdukları bilinmektedir¹⁵⁷. M.Ö. 1200-800 yıllarını kapsayan dönemde Aiol, Ion ve Dor göçlerinden ve kolonizasyonlarından etkilenmeyen bölge M.Ö. 545-540 yılları arasındaki kanlı savaşlardan sonra Harpagos tarafından Akhaimenid egemenliği altına alınmıştır. M.Ö. 546'da bölgede başlayan Pers hakimiyeti süresince Likyalılar düzenli vergiye bağlanmışlardır¹⁵⁸. M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında Likya, Attika-Delos Deniz Birliği'ne bağlanmıştır¹⁵⁹. M.Ö. 4. yüzyılda yerli Prens Perikles'in çabalarıyla bir birlik kurmayı başaran Likyalılar, bölgenin orta kesimlerinde hakimiyet kurduktan sonra batıya yönelmiş ve burada Pers yöneticisini yenerek Telmessos'u ele geçirmişlerdir¹⁶⁰. Likya'daki pers hakimiyeti İskender'in bölgeyi M.Ö. 334/333'te fethetmesiyle son bulmuştur.

İskender'in fethinden sonra Likya satraplığına Nearkhos atanmıştır, ancak İskender'in ani ölümünden sonra oluşan iç karışıklıkların sonucu bölgeler tekrar el değiştirmiş ve Likya, sırasıyla Antigonos Monophthalmos, Ptolemaioslar (M.Ö. 210) ve Lysimakhos'un (M.Ö. 301) eline geçmiştir¹⁶¹. M.Ö. 296 yılında bölge yönetimi II. Philadelphos'a geçmiştir. Bir dizi savaşın sonucunda bölgede Hellenleşme görülmeye başlanmış ve Likyalılar yavaş yavaş benliklerini yitirerek Lykçe yerine Grekçe

¹⁵⁴ B. İşler, *age.*, 2009, s. 10.; C. Foss, *age.*, 1996, s. 3-4.

¹⁵⁵ G. Öztaşkın, *age.*, 2013, s. 14.; Gelidonya ve Uluburun Batıkları İçin Bkz.: George F. Bass, "Cape Gelidonya: A bronze age shipwreck", *Transactions of the American Philossophical Society*, 57/8, 1967, s. 1-177.; Cemal Pulak, "The Uluburun Shipwreck: An Overview", *IJNA*, 27/3, 1998, s. 188-224.

¹⁵⁶ B. İşler, *age.*, 2009, s. 10.

¹⁵⁷ Herodot, *Herodot Tarihi*, I.28.; V. Sevin, *age.*, s. 160.

¹⁵⁸ G. Öztaşkın, *age.*, 2013, s. 14.; F. Camgöz, *age.*, s. 28

¹⁵⁹ F. Camgöz, *age.*, s. 29; V. Sevin, *age.*, s. 161.

¹⁶⁰ Perslerin Likya Hakimiyeti için Bkz.: Clive Foss, *Cities, Fortresses and Village of Byzantine Asia Minor*, Hampshire 1996, s. 5-10.; F. Camgöz, *age.*, s. 31.

¹⁶¹ V. Sevin, *age.*, s. 161.; Oktay Akşit, *Hellenistik ve Roma Devrinde Likya*, İstanbul 1971, s. 19-39.

kullanmaya başlamışlardır¹⁶². Seleukos kralı III. Antiokhos M.Ö. 197 yılında harekete geçerek Likya’da yer alan Andriake, Patara, Limyra ve Ksanthos şehirlerini idaresi ele geçirerek Likya’yı hakimiyeti altına almıştır¹⁶³. M.Ö. 191 yılında III. Antiokhos ve Roma arasında olan savaş sırasında Antiokhos’un yanında savaşan ve mağlup olan Likya, M.Ö. 188’de yapılan Apamea barışında Roma tarafından Rhodoslular’a hediye edilmiştir¹⁶⁴. M.Ö.168-167 yılları arasında Rhodos hakimiyeti altında olan Likyalılar üç kez ayaklanmışlar ve sonunda Likya Birliği’ni kurarak hakimiyete son vermişlerdir¹⁶⁵. Ksanthos, Patara, Pinara, Olympos, Myra ve Tlos olmak üzere 23 kentten¹⁶⁶ oluşan Likya Birliği’nin her yıl sonbahar aylarında Ksanthos yakınında bulunan Letoon kentinde toplandıkları bilinmektedir¹⁶⁷. Bölgeyi etkileyen siyasi olaylar ve nüfus yoğunluğundaki değişimler sonucunda bazı kentlerin oy sayılarında değişiklikler olduğu bilinmektedir. Örneğin, üç oy hakkına sahip olan Olympos kenti, M.Ö. 77 yılında korsanların eline geçerek yüksek statüsünü Limyra’ya bırakmıştır¹⁶⁸.

M.S. 1. yüzyılda Likya Birliği’ne üye olan kent sayısı 36’ya yükselmiş, Likyalı olmayan Phaselis kenti de Likya Birliği’ne katılmıştır. 5. yüzyıl ortalarında ise Likya Eyaleti Konsil Valisi’ne bağlı 34 kent adı sayıldığı görülmektedir¹⁶⁹. Likya Bölgesi’ne ait tarihi bilgiler ve mevcut mimari kalıntılara bakıldığında belirtilen kent sayısından daha fazla yerleşim olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Likya Bölgesi’ne ait kent sayısının 36 olması birkaç kentin birleşerek oluşturduğu *sympoliteialar* ile açıklamak mümkün olabilir¹⁷⁰. *Sympoliteia* olarak adlandırılan siyasi, askeri veya ekonomik birliktelik kurarak varlıklarını sürdüren birlikler, güvenliklerini sağlarken aynı zamanda Likya Birliği içinde oy hakkına da sahip oldukları bilinmektedir¹⁷¹.

M.S. 43 yılında İmparator Claudius’un emri ile Roma Senatosu, Likya’yı Pamphylia ile birleştirerek bir Roma eyaleti haline getirmiştir. Böylelikle Roma eyaleti olan Likya’nın kuzey sınırları Kıbrıs’a kadar genişlemiştir ancak Likya

¹⁶² O. Akşit, *age.*, s. 47-50; V. Sevin, *age.*, s. 161.

¹⁶³ O. Akşit, *age.*, s. 51-52.

¹⁶⁴ O. Akşit, *age.*, s. 55-56.

¹⁶⁵ Likya Birliği, en büyüklerinin üç, orta boyutlu kentlerinin iki ve daha küçük kentlerin bir oy hakkına sahip olduğu, yardımlaşma ve diğer komüsyonlara ödeme yapıldığı bir oluşumdur (Strabon, *Geographika*, XIV.3, C665.); O. Akşit, *age.*, s. 65-67; V. Sevin, *age.*, s. 161.; H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s. 100.

¹⁶⁶ Strabon, *Geographika*, XIV.3, C665.

¹⁶⁷ V. Sevin, *age.*, s. 161.

¹⁶⁸ H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s. 110.

¹⁶⁹ H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s. 110.

¹⁷⁰ *Sympoliteia* hakkında detaylı bilgi için Bkz.: N. Tüner, *age.*, s. 14-19.

¹⁷¹ B. İşler, *age.*, 2009, s. 217.

Birliği'nin kararları artık Roma valisinin onayına bağlı hale gelmiřtir¹⁷². Ceaser'ın ölümünden sonra Girit Adası'na sürülen Brutus, güç kazanmak için kentlere baskınlar düzenlemiştir. Brutus'e karşı cephe alan Likyalılar Naukrates öncülüğünde ayaklansalar da bu ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmıřtır¹⁷³.

M.S. 2. Yüzyıldan sonra Traianus Dönemi'nden (M.S. 98-117) Marcus Aurelius Dönem'ine (M.S. 161-180) kadar olan 100 yıllık süreçte Likya kentleri en parlak ve barış içinde olan dönemini yařamıřtır¹⁷⁴. Sınırları genişleyen Likya, zamanla kazandığı gösterişli görünümünü M.S. 240 yılında yaşadığı büyük bir deprem sonucunda yavaş yavaş etkisini kaybetmeye bařlamıřtır¹⁷⁵. M.S. 3. yüzyıl başlarına kadar prokonsüllerin idaresi altında olan Likya, Caracalla'nın öldürölmesiyle kaos dönemine girmiş ve M.S. 313 yılına kadar Likya ve Pamphylia bölgeleri vali (*praeses*) tarafından yönetilmiřtir¹⁷⁶. M.S. 325 yılındaki İznik Konseyi'ne ait kayıtlarda Pamphylia ve Likya piskoposluklarından ayrı bahsedildiği görölmektedir¹⁷⁷. Diokletianus (M.S. 284-305) ve Konstantinos (M.S. 324-337)'un reformları sonucunda ise Likya, yeniden bağımsız bir eyalet merkezi haline gelmiřtir¹⁷⁸.

II. Theodosius Dönemi'nde (M.S. 408-450) ise Likya'nın başkenti Patara'dan Myra'ya alınmıřtır¹⁷⁹. M.S. 6. yüzyıl ise Likya için deprem, (olasılıkla) tsunami, veba salgını gibi pek çok felaketin vuku bulduğu bir dönem olmuřtur¹⁸⁰. M.S. 7. yüzyılda Bizans için önemli bir üs konumuna gelen Likya'da Herakleios'un M.S. 628 yılında Persleri yenilgiye uğratmasıyla Akdeniz'i etkileyen Arap Akınları etkili olmuřtur¹⁸¹.

M.S. 7. yüzyıl ortalarında Suriye valisi Muaviye yönetimindeki Araplar Anadolu'nun iç kesimlerine seferler düzenlemiş ve Arap donanması bu dönemde Akdeniz'de önemli bir güç haline gelmiştir. Muaviye önderliğinde kurulan Arap donanması M.S. 649 yılında ilk deniz seferini yapmış ve M.S. 655 yılında II. Konstans'ın önderlik ettiği Bizans donanmasıyla Likya sahillerinde savaşmıştır. Bizans donanmasının

¹⁷² O. Akşit, *age.*, s. 119-127.; N. Çevik, *age.*, 2021, s. 43.

¹⁷³ N. Çevik, *age.*, 2021, s. 43.

¹⁷⁴ N. Çevik, *age.*, 2021, s. 44.

¹⁷⁵ V. Sevin, *age.*, s. 162.

¹⁷⁶ H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s. 109.; Klaus Zimmermann, "Osmanlı Fethine Kadar Doğu Roma ve Bizans Döneminde Likya", *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, İstanbul 2016, s. 68.; N. Çevik, *age.*, 2021, s. 44-45.

¹⁷⁷ K. Zimmermann, *agm.*, s. 69.; N. Çevik, *age.*, 2021, s. 45.

¹⁷⁸ F. Hild, *agm.*, 2004, s. 2.

¹⁷⁹ F. Hild, *agm.*, 2004, s. 2.

¹⁸⁰ N. Çevik, *age.*, 2021, s. 45.

¹⁸¹ G. Öztaşkin, *age.*, 2013, s. 22.; N. Çevik, *age.*, 2021, s. 46.

ağır bir bozguna uğradığı bu savaşın sonucunda Araplar, Likya ve Kilikya sahillerini rahatlıkla kullanmaya başlamışlar¹⁸². Bizans, Anadolu'nun güney sahilleri ve adalarını Arap akınlarından korumak için Herakleios Dönemi'nde (610-141) “*Cravisionorum*” deniz *themasını*, 672 yılında ise Likya, Karia ve Pamphylia bölgelerini birleştirerek “*Kbyraioton*” *themasını* kurmuştur¹⁸³. II. Konstans Dönemi'nde Likya ve çevresinde mücadelenden çok bir savunma hattı oluşturulduğu gözlemlenmektedir¹⁸⁴. M.S. 673/674 yılında Araplar Likya'ya yönelik çıktıkları yeni bir deniz seferinde ilk kez kullanıldığı görülen “Rum Ateşi” ile yakılarak yenilgiye uğratılmışlardır¹⁸⁵. M.S. 678 yılında İstanbul'u kuşatan Arapların yenilgisi sonucunda Bizans ile yapılan antlaşmaya rağmen Likya ve çevresine yapılan seferlerin devam ettiği bilinmektedir¹⁸⁶.

M.S. 789 yılında Kıbrıs'tan çıkan Arap donanmasının Antalya (*Attaleia*) açıklarında karşılaştığı Bizans donanmasını mağlup etmiştir¹⁸⁷. M.S. 802 yılında Likya ve Karia Araplar tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır¹⁸⁸. M.S. 807'de Suriye valisi Humeyid ibn-i Mayuf, Rhodos'a düzenlediği sefer sonrasında Myra'ya gelerek Aziz Nikolaos'un mezarını tahrip etmek istemiş ancak başarısız olmuştur¹⁸⁹. M.S. 823-825 yılları arasında Antalya, M.S. 904 yılında ise Likya Araplar tarafından bir kez daha saldırıya uğramıştır¹⁹⁰. Nikephoros'un düzenlediği seferler sayesinde Arap hakimiyeti kırılmış, M.S. 965 yılında Kıbrıs ve Antakya'nın, M.S. 968'de ise Halep'in geri alınmasıyla hakimiyet sağlanmıştır¹⁹¹. Bununla birlikte Likya Bölgesi'nde 10. ve 11. yüzyıl ortalarına kadar huzur sağlanmıştır. M.S. 1034 yılında Myra Arap saldırısına uğramış ve kısmen bir tahribat yaşamıştır, fakat IX. Konstantin Monomakhos (1042-1055) ve Zoe'nin yardımlarıyla tekrar toparlanmıştır. M.S. 1148'de Antalya'nın batısı tekrar Bizans hakimiyeti altına girmiştir¹⁹².

¹⁸² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 2019, s.108-109.; Mustafa S. Küçükbaşçı, “VII-XII Yüzyıllarında Likya'ya Arap İlgisi”, *Lykia III*, Antalya 2006, s. 378-379.

¹⁸³ H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s. 116

¹⁸⁴ Yalçın Mergen, *Olympos Antik Kenti'nin Orta Çağ Dönemi Dokusu ve Likya Bölgesi Açısından Önemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011, s. 125.

¹⁸⁵ H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s. 117.; M. S. Küçükbaşçı, *agm.*, s. 379.

¹⁸⁶ M. S. Küçükbaşçı, *agm.*, s. 379.

¹⁸⁷ N. Çevik, *age.*, 2021, s. 46.

¹⁸⁸ M. S. Küçükbaşçı, *agm.*, s. 380.

¹⁸⁹ H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s. 121/347.

¹⁹⁰ Y. Mergen, *age.*, s. 128.; M. S. Küçükbaşçı, *agm.*, s. 380.

¹⁹¹ Y. Mergen, *age.*, s. 128.

¹⁹² G. Öztaşkın, *age.*, 2013, s. 23.

Akdeniz’de Araplar hakkında oldukça sınırlı olan arkeolojik verilere Karacaören Ada (Karazorza) Kilisesi’nde tespit edilmiş 8. yüzyıl ortalarına tarihlenen bir yazıt¹⁹³, Knidos (Datça) Dorik Stoa’daki kilise ve İasos (Kıyıkışlacık)’ta bulunan iki adet 7. yüzyıla tarihlenen yazıtlarda rastlanmaktadır¹⁹⁴. Araplar için Likya Bölgesi hakimiyeti, onlara Konstantinopolis kuşatmasında oldukça fayda sağlamıştır. Hem Suriye’den Ege Denizi’ne ilerleyecek Arap donanmasına güvenli bir güzergâh sağlamak hem de Likya’daki kereste imalatı için kullanılan ağaç kaynaklarına sahip olmak Araplar için oldukça stratejiktir¹⁹⁵. 7. yüzyılda başlayan Arap Akınları, kıyı kesimler başta olmak üzere bölgeyi önemli şekilde etkilemiştir. Arap Akınları sırasında bölgedeki kentlerde küçülmelerin yaşandığı görülmektedir. Andriake, Patara, Myra, Gagai ve Melainippa gibi örnek kentlerde yerleşimin yüksek, güvenli tepelere çekildiğini ve surlarla çevrili kentlere dönüştüğü; kıyı ve ada yerleşimlerininse terk edildiği bilinmektedir¹⁹⁶.

1071 Malazgirt Savaşı’ndan sonra Türkler süratle Anadolu’nun iç kesimlerine yayılmışlardır. 1084’te Antalya’yı fetheden Selçuklular, 1158 yılında Phaselis (Tekirova)’i ele geçirmiş ve Khoma (Hacımusalar/ Elmalı), Kibyra (Horzum/ Gölhisar), Podoliya (Avlan), Balbura (Dirmil) ve Bubon (İbecik) çevresine yerleşmişlerdir. 1176 yılında II. Kılıç Arslan’ın Myriokephalon (Karamıkbeli) savaşında Manuel Komnenos’a karşı olan zaferiyle Likya Bölgesi Türk hakimiyeti altına girmiştir¹⁹⁷. Türk hakimiyeti altındaki Likya’nın batısı Mentеше Beyliği yönetimindeyken kuzeyde Hamitoğulları, güneybatıda Hazar bölgesinden gelerek yöreye yerleşen ve bölgeye adını veren Teke Beyliği’nin hakimiyet mücadelesi görülmektedir¹⁹⁸. 1415 yılında I. Mehmed’in Attaleia’ya Osmanlı vali ataması ardından 1423’te Hamitoğulları Beyi Osman Çelebi’nin vefatıyla Doğu Likya’da kesin bir Osmanlı hakimiyeti kurulmuştur. Batı Likya’daki Mentеше Beyliği hakimiyeti ise 1426 yılında sona ermiştir¹⁹⁹. Selçuklu’nun yıkılışıyla Menteseoğulları bölgede 90 yıl sürecek bir hakimiyet kurmuşlardır²⁰⁰.

¹⁹³ Clive Foss, “The Lycian Coast in The Byzantine Age”, *DOP*, 44, 1994, s. 9.

¹⁹⁴ G. Öztaşkın, *age.*, 2013, s. 22-23.

¹⁹⁵ N. Tüner, *age.*, s. 124.

¹⁹⁶ Y. Mengen, *age.*, s. 129.

¹⁹⁷ Muhammet Güçlü, “Selçuklulardan Cumhuriyete Kadar Kumluca Bölgesi”, *Türkiyat Araştırma Dergisi*, 22, Konya 2007, s. 224.

¹⁹⁸ Behset Karaca, *XV. ve XVI yy’larda Teke Sancağı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997, s. 26-30.; G. Öztaşkın, *age.*, 2013, s. 24.; N. Çevik, *age.*, 2021, s. 46-47.

¹⁹⁹ K. Zimmermann, *agm.*, s. 72-73.

²⁰⁰ N. Çevik, *age.*, 2021, s. 48.

1390 yılında Sultan Yıldırım Beyazıd, Osmanlı bayrağını Likya Bölgesi'ne dikerek 1479 yılına kadar bölgeyi Venedikliler, Cenevizliler ve Aziz John Şövalyeleri'nden arındırmıştır ve aynı tarihte Osmanlı güneybatı sahillerine yerleşmiştir²⁰¹. 1510 yılında çıkan Şahkulu İsyanı ile başlayan iç karışıklık Celali İsyanlar ve 1560'ta çıkan Suhte İsyanlarıyla daha da alevlenmiştir²⁰². 1596 yılında ise Osmanlı memurlarına karşı büyük ekonomik kriz ve yokluğa dayalı ayaklanmalar görülmüştür²⁰³.

29 Nisan 1919 yılında Mondros Mütarekesi ile İtalyanlar tarafından işgal edilen Antalya ili ve çevresi, iki yıllık işgalin ardından 1 Haziran 1921'de özgürlüğüne kavuşmuştur. Böylelikle Likya'nın da içinde bulunduğu Antalya, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vilayeti konumuna erişmiştir²⁰⁴.

2.3. Hristiyanlığın Likya'ya Gelişi ve Bölgedeki Gelişimi

Likya Bölgesi'nin Hristiyanlıkla ilk tanışması Aziz Paulus'un ilk (M.S. 45-49) ve son (M.S. 53-57/59) misyonerlik seyahati sırasında olduğu düşünülmektedir. Kanonik metinlere göre ilk yolculuğu sırasında Kıbrıs (Baf)'tan Yahudi cemaatinin bulunduğu Perge'ye gelen Paulus, buradan Pisidya Antiokheia'sına yolculuk etmiştir²⁰⁵. Son yolculuğunda ise Kudüs'e dönerken Rhodus Adası'ndan Patara'ya gelerek²⁰⁶ burada tutuklanır ve Roma'ya götürülürken Andriake (Demre-Çayağazı) limanından gemiye bindirilmiştir²⁰⁷. Paulus'un Likya Bölgesi ziyaretlerinden söz eden Kanonik olmayan metinler arasında *Barnabas'ın İşleri* ve *Paulus ve Thekla'nın İşleri* bulunmaktadır. *Barnabas'ın İşleri*'nde misyonerlik seyahatleri sırasında Kıbrıs'tan yola çıkarak Perge'ye

²⁰¹ N. Çevik, *age.*, 2021, s. 48.

²⁰² Bölgede Osmanlı Hakimiyeti Altında Yaşanan Ayaklanma ve İsyanlar için Bkz.: Behset Karaca, *age.*, s. 30-45.

²⁰³ N. Çevik, *age.*, 2021, s. 47.

²⁰⁴ Feridun Emecen, "Antalya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1993, İstanbul 1991, c. 3, s. 232-236.

²⁰⁵ "Paulus'la beraberindekiler Baf'tan denize açılıp Pamphylia bölgesinin Perge Kenti'ne gittiler. Onlar Perge'den yollarına devam ederek Pisidya sınırındaki Antiokheia'ya geçtiler." (Elç. 13:13-14).; H. Hellenkemper, F. Hild, *age.*, s. 140.

²⁰⁶ "Onlardan ayrılınca doğru İstanköy'e gittik. Ertesi gün Rhodus'a oradan da Patara'ya geçtik." (Elç. 21:1).

²⁰⁷ R. Jacobek, *agm.*, s. 111.

vardıklarından kısaca söz ederken²⁰⁸ *Paulus ve Thekla'nın İşleri*'nde Paulus'un Myra'da cemaate vaaz verdiği izlerine rastlanmaktadır²⁰⁹.

M.S. 1. yüzyılda Hristiyanlığın Likya Bölgesi'ndeki kanıtı için Limyra tiyatrosunda bulunan kırmızı boya ile yazılmış bir İsa'ya yakarış yazıtı gösterilebilir²¹⁰ ancak bu yazıttan başka, bölgede Aziz Paulus seyahatlerinin öncesini işaret eden bir Hristiyan varlığının somut kanıtı halen bulunamamıştır. Likya'nın ticaret yolları üzerinde bulunması ve bölgede M.Ö. 2. yüzyıla kadar uzanan Yahudi varlığının, Hristiyanlığın Likya'da yayılma hızını etkilemiş olabileceği düşünülmektedir²¹¹. Bölgede Yahudi cemaatinin bulunduğu dair izler Tlos, Limyra ve Myra kentlerinde bulunan üç yazıtla sunulabilir. Ayrıca epigrafik kaynaklarda bölgedeki Yahudi varlığından ve bir sinagog yapısından söz edilmektedir²¹². Yahudi tarihçi Iosephus Flavius, Yahudi Kralı I. Agrippa (M.Ö. 10- M.S. 44)'nın Phaselis adına yıllık harç ödediğinden söz etmektedir²¹³.

İlk yüzyıllarda Hristiyanlar Roma İmparatorluğu'nca ağır kovuşturmalara tabii tutulmuşlardır. Bu durum Likya Bölgesi'ni de kapsayarak bölgedeki Hristiyanların teşkilatlanmalarını 4. yüzyıla kadar geciktirmiştir. Öyle ki, M.S. 311 yılında Galerius tarafından yayımlanan hoşgörü fermanına rağmen 312'de Likya halkı, Maximinus Daia'dan Hristiyanlara karşı resmi yaptırım izni aldıkları bilinmektedir²¹⁴.

4. yüzyıldan itibaren Likya Bölgesi'nde kiliselerin faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bu dönemde Likya Bölgesi'nde bulunan kiliselerde Arius öğretileri izlense de II. Theodosius Dönemi (408-450) ile piskoposların genellikle Ortodoks olduğu bilinmektedir. Doğu Akdeniz ve Mısır ile ilişkili olan bölgede Monofizit etkisi de Likya'da izlenebilmektedir²¹⁵.

²⁰⁸ <http://gnosis.org/library/actbarn.htm> (19.11.2022)

²⁰⁹ Her İki Eserin Detaylı İncelemesi için Bkz.: Bahattin Bayram, *Geç Antik Çağ'da Yakın Doğu Kiliselerinin Lycia Hristiyanlığı Üzerine Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Antalya 2019, s.16-21.; Aziz Paulus'un Seyahatleriyle İlgili Bkz.: William Mitchell Ramsay, *The Church in Roman Empire: Before A.D. 170*, Londra 1892.

²¹⁰ R. Jacobek, agm., s. 111.

²¹¹ Nevzat Çevik ve Özgü Çömezoğlu, vd., "Andriake Sinagogu ve Bölgede Yahudi Varlığı", *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*, Antalya 2010, s. 175.; B. Bayram, age., s. 14.

²¹² N. Çevik, Ö. Çömezoğlu, H.S. Öztürk, İ. Türkoğlu, agm., 2010, s. 169-178.; Mark Wilson, "Jews an Christian in Ancient Lycia: A Fresh Appraisal", *Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları 1989-2009*, İstanbul 2018, s. 13-14.

²¹³ N. Çevik, Ö. Çömezoğlu, vd., agm., 2010, s. 175.

²¹⁴ R. M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", *Anatolian Studies*, c. 13 Ankara 1963, s. 119.; H. Hellenkemper ve F. Hild, age., s.141.

²¹⁵ R. M. Harrison, agm., s.119.; C. Foss, agm., 1994, s. 2.

Likya Bölgesi'nin ilk resmi piskoposu, 20 Haziran 312'de Patara'da şehit olan Olymposlu Methodios olarak kabul edilmektedir²¹⁶, ancak Methodios'tan önce piskoposluk listelerinde bulunmamasına rağmen Epafroditos, Andriake'nin ilk piskoposu olarak anılmaktadır²¹⁷. Roma İmparatorluğu'nun Likya Bölgesi'ndeki merkezi Patara olmasına rağmen Hristiyanlıkla birlikte Myra kenti önem kazanmaya başlayarak bölgede siyasi ve dini bir merkez haline gelmiş ve 5. Yüzyıl ortalarında Likya'nın metropolisi olmuştur²¹⁸. Likya'nın önemli liman kentlerinden olan Patara'lı Aziz Nikolaos'un I. Constantinus Dönemi'nde (M.S. 324-337) yaşadığı ve bu dönemde Myra'da piskoposluk yaptığı bilinmektedir²¹⁹. 325 yılında toplanan İznik Konsili'ne Aziz Nikolaos'un katıldığı belirtilmesine rağmen kayıtlarda adı geçmez ve o yıl Patara piskoposu Eudemos'un konsile katılan tek Likya piskoposu olarak kaydedildiği görülür²²⁰. Mucizeler gerçekleştirmesiyle tanınan Pataralı Aziz Nikolaos kültü, azizin ölümünden sonra popülerlik kazanmıştır ve azizin mezarı çevresinde gelişen kutsal yağ (*myrrh*-mür) kültürüyle birlikte hacılar için önemli bir merkez haline gelmiştir²²¹. I. Iustinianus Dönemi'nde (527-565) yaşamış Sionlu Aziz Nikolaos'un, Tragallasos (Asarcık) yakınlarıyla Sion Manastırı'nı kurduğu bilinmektedir. Sionlu Nikolaos'un hayatını anlatan *vitada*²²², Pataralı Nikolaos'un Myra'da bulunan *martyrionunu* ziyaret ettiğinden söz edilmektedir²²³.

²¹⁶ H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s.141.; Methodios hakkında Bkz.: B. Yelda Olcay Uçkan, Levent Kayapınar, "Olympos Piskoposu Methodios ve Olympos Kenti", *Kum'dan Kent'e Patara Kazılarınının 25 Yılı, Uluslararası Sempozyum Bildirileri 11-13 Kasım 2013*, İstanbul 2015, s. 535-544.

²¹⁷ Epafroditos ile ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Paulus'un Filipinliler'e yazdığı mektupta adı şu şekilde geçer; "Ama muhtaç anımda bana yardım etmek üzere gönderdiğiniz elçiyi, omuz omuza mücadele verdiğim kardeşim ve meslektaşım Epafroditos'u size geri yollamayı gerekli gördüm." (Flp. 2:25) Bkz.: B. Bayram, *age.*, s. 14-15.

²¹⁸ Sema Doğan, "Lykia'da Bir Hac Merkezi: Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi", *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, İstanbul 2016, s. 238.

²¹⁹ Aziz Nikolaos'dan söz eden en erken tarihli kaynak 6. yüzyıla ait *Praxis de Stratelatis*'dir. Ayrıca Archimandrite Michael'in yazdığı Nikolaos'un *vitası Vita per Michaelenden* (9.yy.), İstanbul patriği Methosios'a ait *Laudatioi Sanchi Nicolai*, Bizanslı Simeon Logotheta Metaphrastes'in *Vita per Metophrastes* (10. yy) eserleri Aziz Nikolaos hakkında bilgi veren önemli kaynaklardır. Bkz.: Kürşat Demirci, "Myra (Demre) Piskoposu Pataralı Aziz Nikolaos", *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, İstanbul 2022, s. 332-333.

²²⁰ F. Hild, *age.*, 2004, s. 2.; B. İşler, *age.*, 2009, s. 223.

²²¹ Kutsal yağ kültü, Ortodoks inancında kullanılan ve Commiphora cinsinden ağaçların reçinelerinden elde edilen yağ (*myrrh*-mür) rölikerlerin üstünde bulunan bir delikten içeriye akıtılması ve azizin röliklerine temas eden yağın, rölikerin altındaki ikinci bir delik vasıtasıyla kaplara alınmasıyla oluşmaktadır. S. Doğan, *agm.*, 2016, s. 238, 258.

²²² Sionlu Nikolaos'un yaşam öyküsünün anlatıldığı *Vita Nicolai Sionitae*, azizin 564 yılındaki ölümünden sonra azizi tanıyan bir din görevlisi tarafından kaleme alınmıştır. Bkz.: Gustav Anrich, *Hagios Nikolas, Der Heilige Nikolaos In Der Griechischen Kirche*, c. 1, Berlin 1913; B. İşler, *age.*, 2009, s. 17.

²²³ G. Anrich, *age.*, s. 3-67.; S. Doğan, *agm.*, 2016, s. 238.

Piskoposluk kayıtlarından (*notitiae episcopatuuum*) anlaşıldığı üzere 12.500 km²'lik küçük bir yüzölçümüne sahip olan Likya eyaletinde 37 piskoposluk merkezi bulunmaktadır. Likya'ya komşu olan Pamphylia, 35.500 km²'lik bir yüzölçümüyle Likya'dan büyük olmasına rağmen 35 piskoposluk merkezi barındırırken, Paphlagonia ve Honorias'ta 46.000 km²'lik yüzölçümüne karşın 10 piskoposluk olduğu bilinmektedir²²⁴. Likya'nın komşularından daha fazla piskoposluk merkezi barındırmasında bölgenin dağlık arazisi ve ticaretteki yerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Piskoposluk kayıtlarından Myra, Patara, Telmessos, Xanthos, Tlos ve Limyra'dan oluşan Likya'nın 6 metropolüne oranla, tarım ve ormancılığın canlı olduğu verimli bölgelerde kurulan piskoposlukların metropollerden daha yüksek statüde olduğu anlaşılmaktadır²²⁵.

	325	359	381	431	448	449	451
Patara	Eudemus	Eutychnianus	Eudemus	-	-	-	Cyrinus
Pinara	-	Eustathius	-	-	-	-	-
Didymorum	-	Eustathius	-	-	-	-	-
Caunus	-	Basilus	-	-	-	-	Antipatrus
Myra	-	-	Tatianus	Serenianus	-	Romanus	Romanus
Choma	-	-	Pionius	Eudoxius	-	-	Eudoxius
Oenoanda	-	-	Patricius	-	-	-	-
Limyra	-	-	Lupicinus	-	-	-	Stephenanus
Xanthus	-	-	Macedon	-	-	-	-
Bubon	-	-	Romanus	-	-	-	Romanus
Araxa	-	-	Theotimus	-	-	-	-
Balbura	-	-	Hermarius	-	-	-	Philippuspus
Podilia	-	-	Callinicus	-	-	-	-
Olympus	-	-	-	Aristocritus	-	-	Aristocritus
Telmessus	-	-	-	Timotheus/ Eudocias	Ianuaris	-	Zenodotus
Antiphellus	-	-	-	-	-	-	Theodorus
Tlos	-	-	-	-	-	-	Andreas
Phaselis	-	-	-	-	-	-	Fronto
Acarassus	-	-	-	-	-	-	Nicholaus

Tablo 1. 325-451 yılları arasında Likya'daki Piskopos İsimleri, Bahattin Bayram, s.118'deki Tablodan Uyarlanmıştır.

²²⁴ F. Hild, agm., 2004, s. 1-17.

²²⁵ B. İşler, age., 2009, s. 224.

Hristiyanlığın Likya’da yayılmaya başlamasıyla birlikte bölgede dini merkez ve manastır yerleşimleri ortaya çıkmaya başlamış ve Pagan tapınakları yavaş yavaş yıkılmıştır. Buna örnek olarak ise I. Theodosius Dönemi’nde (M.S. 378-395) çıkarılan bir kararla tapınağa ait her şeyin imparatorun özel mülkü sayılması ve bazı yerel piskoposların Pagan tapınaklarının kötülerini barındırdığını iddia ederek yıkması gösterilebilir²²⁶. Mağaralar ve şehirlerin dışında kalan bölgelerde başladığı bilinen Likya’daki manastır yaşantısının tarihi 5. yüzyıla kadar indirilebilmektedir. Dönem kaynaklarından Antiokheia’lı Diakon Basileios’un, Thabais’de 35 yıl yaşadktan sonra 5. yüzyılda Likya Bölgesi’ne gelerek burada Likya’nın en erken tarihli manastırını kurduğu bilinmektedir. Deniz kıyısında تنها bir mağarada 12 yıl boyunca münzevi bir yaşam süren Basileios, bir grup denizci tarafından götürüldüğü yerleşik bir şehirde, bir erkek ve bir kadın manastırını kurmuştur. Patrik Nestorius döneminde (428-431) ise Basileios’un Konstantinopolis’e taşındığı bilinmektedir²²⁷.

Likya’daki manastırların dağılımları özellikle Orta Likya’da yoğunluk göstermektedir. Sionlu Nikolaos’un *vit*asından bu bölgedeki manastırlarda yaşayan rahiplerin halkla ve tarımsal faaliyetlerle yakından ilgilendikleri aynı zamanda manastır yerleşimlerinin kamusal ve ekonomik hayatta kendine merkezi bir yer edindiği anlaşılmaktadır²²⁸. Yazılı kaynak ve arkeolojik verilerin az olması nedeniyle Likya Bölgesi’ndeki erken dönemli manastırlarla ilgili bilgi eksikliği bulunmaktadır²²⁹. Yol ağları, konumları ve diğer yerleşimlerle olan bağlantıları hakkında kesin bilgilerin verilemediği manastır yerleşimlerinin tarım arazilerinin yakınlarında, yüksek tepelerde bir savunma duvarı ile çevrelenmiş şekilde kurulduğu bilinmektedir. Sosyal hayatla iç içe olan manastırların geniş topraklara sahip olması, içinde bulundurduğu elde ettiği ürünleri işlemek amacıyla kullandıkları işlikler nedeniyle köylerden ayırt edilmesini güçleştirir. Ancak manastırların ibadet alanlarının yerleşim alanlarından daha fazla olması, vaftizhane ve mezar yeri gibi birçok mekânın manastırın çevresinde bulunması bu yapıları köy yerleşimlerinden ayırt edilmesini sağlamaktadır. Genellikle kırsal yerleşimlerde görülen manastırlar, büyük kentlerin içlerinde ayrı bir duvarla çevrelenmiş halkla ilişkili yapı grupları şeklinde de görülebilmektedir²³⁰.

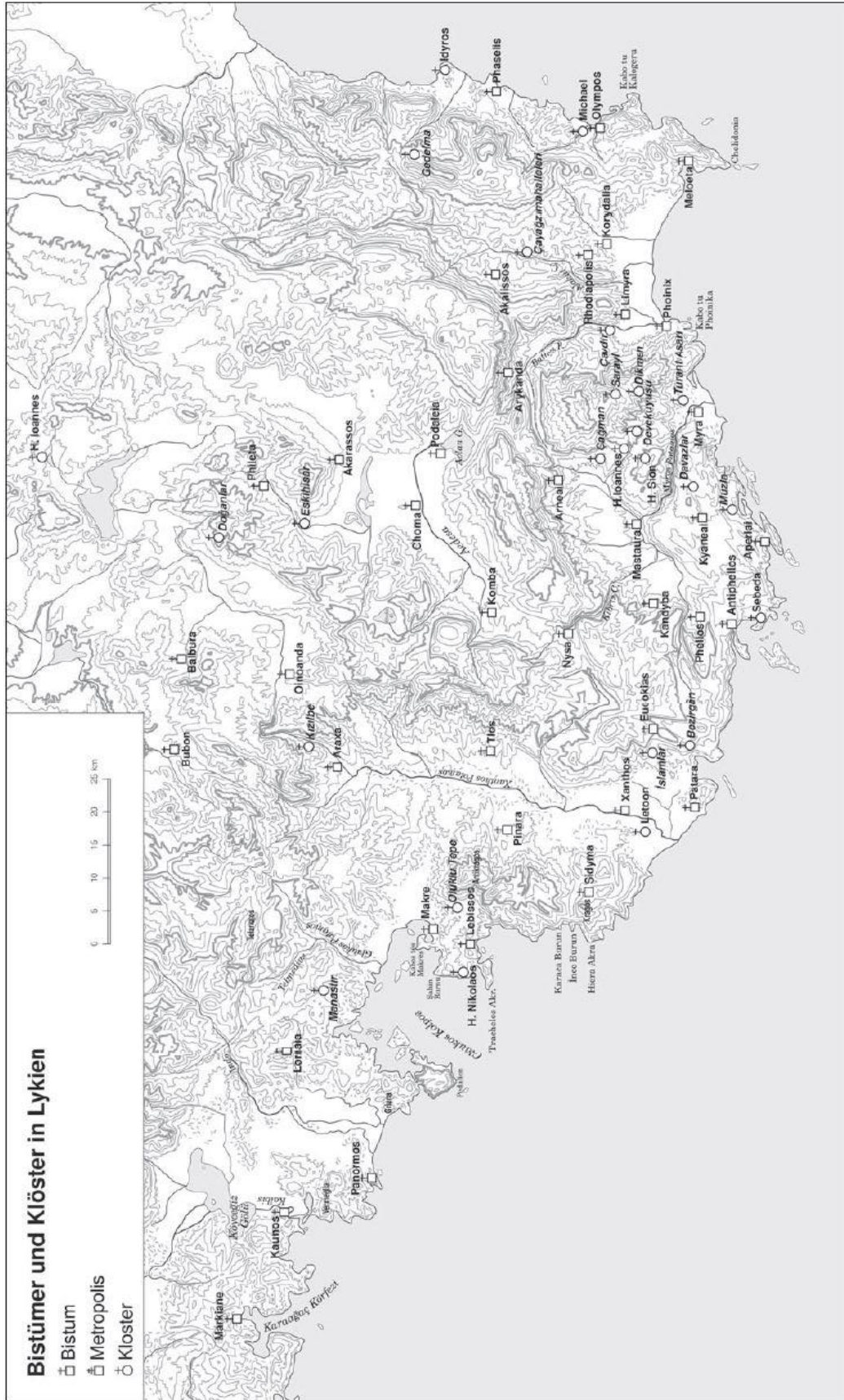
²²⁶ R. Jacobek, agm., s. 111.

²²⁷ H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s. 151-152.

²²⁸ B. İşler, *age.*, 2009, s. 225-226.

²²⁹ H. Hellenkemper ve F. Hild, *age.*, s. 152.

²³⁰ B. İşler, *age.*, 2009, s. 225-227.

Şekil 4. Likya Bölgesi'ndeki Piskoposluk ve Manastırlar, F. Hild, 2004.

Polēis (Şehirler), *Kōmāi* (Orta Ölçekli Yerleşimler, Köyler) ve *Chōria* (Küçük Köyler, Mezralar, Çiftlik/Bey Evi Yerleşimleri) yerleşim bölgelerinden oluşan Likya Bölgesi'nde Hierocles'e göre Likya'da 33 kent bulunurken, Stadiasmos Paterensis anıtında toplam 51, Opramoas yazıtında 30, 7. yüzyıl piskoposluk kayıtlarında ise 37 kentten söz edilmektedir²³¹. Bu kentler aşağıda listeler halinde verilmiştir.

1	Akalissos	14	Kandyba	27	Limyra	40	Plata
2	Akar Assos	15	Kastabara	28	Lykai	41	Podalia
3	Araksa	16	Khoma	29	Lymai	42	Pygela
4	Arneai	17	Kitanaura	30	Madamyssos	43	Rhodiapolis
5	Arykanda	18	Kodopa	31	Masikyτος	44	Sidyma
6	Balboursa	19	Kollyba	32	Mnarike/Mnara	45	Soklai
7	Dereağzı	20	Korma	33	Myra	46	Symbra
8	Gagai	21	Korydalla	34	Neisa	47	Telmessos
9	Hippukome	22	Korykos/Olympos	35	Oinoanda	48	Tlos
10	Idebessos	23	Kosara	36	Oktapolis	49	Trabenna
11	Kadyanda	24	Ksanthos	37	Onobara	50	Trimilinda
12	Kalabada	25	Kyaneai	38	Phellos	51	Typallia
13	Kalynda	26	Lesei (...)	39	Pinara		

Tablo 2. Stadiasmos Paterensis'te Adı Geçen Likya Kentleri, S. Şahin, 2011.

1	Phaselis	9	Podalia	17	Antiphellos	25	Sidyma
2	Olympos	10	Khoma	18	Kandyba	26	Tlos
3	Gagai	11	Milyas Bölgesi	19	Eudokias	27	Telmessos
4	Korydalla	12	Myra Metropolis	20	Patara	28	Kaunos
5	Akalissos	13	Arneai	21	Ksanthos	29	Araksa
6	Idebessos	14	Kyaneai	22	Komba	30	Boulbon
7	Limyra	15	Aperlai	23	Neisa	31	Oinoanda
8	Arkanda	16	Phellos	24	Pinara	32	Balboursa
						33	Matsaura Köyü

Tablo 3. Hierocles'in Synecdemus'unda Adı Geçen Likya Kentleri, S. Şahin, 2011.

²³¹ N. Tüner, *age.*, s. 19.; B. İşler, *age.*, 2009, s. 215.; G. Öztaşkın, *age.*, 2013, s. 25.

Not. 1 7. Jh. (Herakleios)	Not. 2 spätstens 1. Viertel 9. Jh.	Not. 3 2. Hälfte – Ende 9. Jh.	Not. 4 nahe dem Konzil 869	Not. 7 zwischen 901 und 907	Not. 9 Archetyp im 10. Jh.	Not. 10 vor 997 oder vor 1020/1030	Not. 13 12. Jh.
Myra	Myra	Myra	Myra	Myra	Myra	Myra	Myra
1 Mastaura	Mactaura	Mastaura	Mastaura	Mactaura	Mactaura	Mastaura	Mastaura
2 Telmēos	Telmisos Anastasiu- polis	Telmisos	Telmēsos	Araxa	Araxa	Araxa	Araxa
3 Limyra	Limyra	Limyra	Limyra	Podalia	Podalia	Podaleia	Podaleia
4 Araxa	Araxa	Araxa	Araxa	Orykanda	Orykandos	Orykandos	Orykanda
5 Aprilla	Aprilla	Aprila	Aprilla	Sidyra	Sidyra	Sidyra	Sidyra
6 Podaleia	Podalia	Podaleia	Podaleia	Kaunos Hagias	Skamnōn Hagias	Skamnōn Hagias	Kaunos Hagias
7 Orykanda	Arykanda	Arykanda	Orykanda	Xanthos	Xanthos	Xanthos	Xanthos
8 Tata	Tata	Tata	Tatla	Kainea	Kenea	Kenea	Kainea
9 Arnea	Arnea	Arnea	Arnea	Akarassos	Agarassos	Aigarassos	Akrassos
10 Sidyra	Sidyra	Sidyra	Sidyra	Hagiodula	Hagiodula	Hagiodula	Hagiodula
11 Zēnōnu- polis	Zēnōnos poleōs	Zēnōnupolis	Zēnōnupolis	Markianē	Markianē	Markianē	Markianē
12 Olympos	Olympos	Olympos	Olympos	Tlō	Tlōn	Tlōn	Tlōn
13 Tlōn	Tlōn	Tlōn	Tlōn	Kandiba	Kandiba	Kandiba	Kandyba
14 Kory- dala	Korydalla	Korydala	Korydalla	Oinianda	Oinianda	Oinianda	Oinunda Mokondōn
15 Kaunos	Kaunos	Kaunos	Kaunos Aleias	Makrē	Makrē	Makrē	Makrē
16 Akaras- sos	Akrassos	Akrassos	Akrassos	Philēta	Philēta	Philēta	Philēta
17 Xanthos	Xanthos	Xanthos	Xanthos	Phoinix	Phoinikōn	Phoinikōn	Phoinix
18 Bobos Sophianu- polis	Bobos Sophianu- polis	Bobos Sophianu- polis	Bobos Sophianu- polis (Prōana)	Prōinē	Prōinē	Prōinē	Prōinē
19 Markianē	Markianē	Markianē	Markianē	Balbura	Barbylōn	Barbylōn	Barbylōn
20 Oinunda	Oinunda	Oinunda	Oinunda	Patara	Patara	Patara	Patara
21 Chōma	Chōma	Chōma	Chōma	Komba	Komba	Komba	Komba
22 Phellos	Kandyba	Kandyba	Kandyba	Chōma	Chōma	Chōma	Chōma
23 Anti- phellos	Phellos	Phellos	Phellos	Phellos	Phellos	Phellos	Phellos
24 Phacēlis	Antiphellos	Antiphellos	Antiphellos	Korydalla	Korydalla	Korydala	Korydalla
25 Rodia- polis	Phacēlis	Phacēlis	Phacēlis	Lornaia	Lornea	Lornea	Lornaia
26 Akalissos	Rodiapolis	Rodiapolis	Rodiapolis	Pinara	Pinara	Pinara	Pinara
27 Lebissos	Akalissos	Akalissos	Akalissos	Tergasos	Tergasos	Tergasos	Tergasos
28 Akanda	Lebissos	Lebissos	Lebissos	Eudokias	Eudokias	Eudokias	Eudokias
29 Palaiō- tōn	Akanda	Akanda	Akanda	Nysa	Nēsos	Nēsos	Nysa
30 Eudo- kias Iusti- nianupolis	Palaiōtōn Iustinianu- polis	Palaiōtōn	Palaiōtōn	Palaiōtōn	Palaiōtōn	Paliōtōn	Palaiōtōn
31 Patara	Eudokias	Eudokias	Eudokias	Meloētōn	Melōtōn	Melōtōn	Meloētōn
32 Komba	Patara	Patara	Patara	Akanda	Akanda	Akanda	Akanda
33 Nysa	Komba	Komba	Komba	Lebissos	Lebissos	Lebissos	Lebissos
34 Balbura	Nysa	Nysa	Nysa				
35 Mēloētōn	Balbura	Balbura	Balbura				
36 Kyanea	Mēloitōn	Mēloētōn	Mēloētōn				
37	Kyanea	Kyanea	Kyanea				
		[Tragalasos]					

Tablo 4. Notitiae Episcopatum'larida Likya kentleri, F. Hild, 2004

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİKYA BÖLGESİ'NDE BULUNAN HAÇ MOTİFLİ TAŞ ESERLER KATALOGU

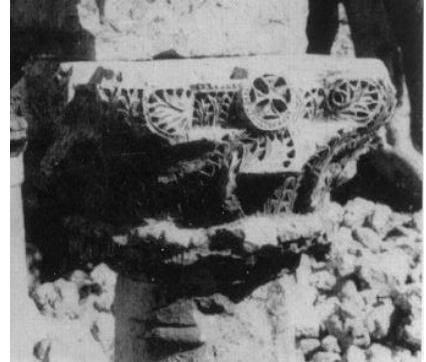
Kat. No: 1

Haç Tipi: Malta
Yeri: Alacahisar/Kilise
Eser Tipi: Kuyu Bileziği
Teknik: Kabartma:
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2006.

Kat. No: 2

Haç Tipi: Malta
Yeri: Alakilise/Şapel
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Derin Oyma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Harrison, 2016.

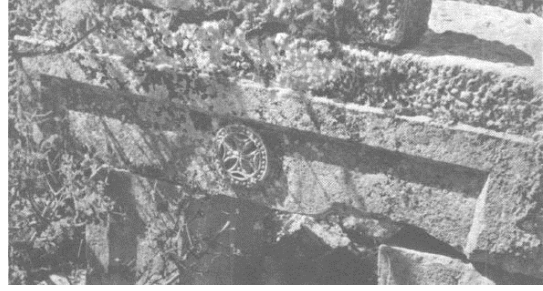

Kat. No: 3

Haç Tipi: Malta
Yeri: Alakilise/Atrium
Eser Tipi: Pilaster Başlık
Teknik: Derin Oyma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Harrison, 1963.

Kat. No: 4
Haç Tipi: Malta
Yeri: Alakilise/Güneydoğu Kapısı
Eser Tipi: Kapı Lentosu
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: R. M. Harrison, 1972.

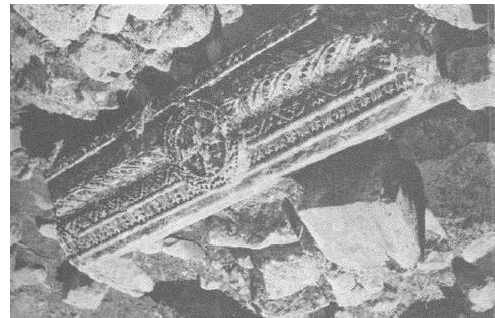
Kat. No: 5
Haç Tipi: Malta
Yeri: Alakilise
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Derin Oyma
Tarihlendirme: -
Yayın: R. M. Harrison, 1972.

Kat. No: 6
Haç Tipi: Malta
Yeri: Alakilise
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Derin Oyma
Tarihlendirme: -
Yayın: R. M. Harrison, 1972;
P. Grossman, H. Severin, 2003.

Kat. No: 7
Haç Tipi: Malta
Yeri: Alakilise/Atrium
Eser Tipi: Lento
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: R. M. Harrison, 1972;
P. Grossman, H. Severin, 2003.

Kat. No: 8
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Şapeli
Eser Tipi: Templon Paye
 Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 9
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise Narteks
Eser Tipi: Plaka Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 10
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise Güney
 Nef
Eser Tipi: Plaka Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 11
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise Kuzey
 Nef
Eser Tipi: Plaka Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 12
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise Kuzey
 Nef
Eser Tipi: Plaka Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 13
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise Kuzey
 Nef
Eser Tipi: Plaka Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 14
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilisesi K
 Yapısı
Eser Tipi: Plaka Levha
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 15
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilisesi
 Narteks
Eser Tipi: Plaka Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 16
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise Kuzey
 Nef
Eser Tipi: Korkuluk
 Levhası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 17
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise K Yapısı
Eser Tipi: Delikli Levha
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 18
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise K Yapısı
Eser Tipi: Delikli Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 19
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise K Yapısı
Eser Tipi: Delikli Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 20
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilisesi Güney
 Nef
Eser Tipi: Delikli Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 21
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise Narteks
Eser Tipi: Delikli Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

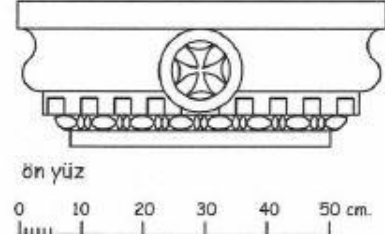
Kat. No: 22
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise K Yapısı
Eser Tipi: Levha Üstü
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 23
Haç Tipi: Malta
Yeri: Andriake/A
 Kilise 1
Eser Tipi: Parça
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: J. Borchhardt,
 1975.

Kat. No: 24
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-
 Asarcık/Doğu
 Yerleşimi Güney
 Kapısı
Eser Tipi: İmpost Sütun
 Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

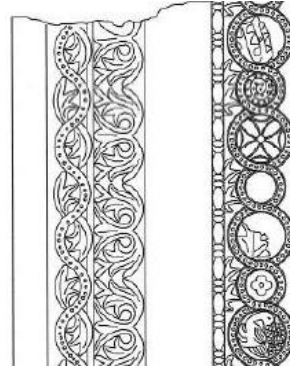
Kat. No: 25
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-
 Asarcık/Doğu
 Asarcık Kilise
 Apsisi Dışı
Eser Tipi: Kemer Kilit Taşı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 26
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-
 Asarcık/Doğu
 Asarcık Kilise
 Avlusu İçi
Eser Tipi: Konsol
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 27
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-
 Asarcık/Doğu
 Asarcık Kilise
 Naosundan
 Nartekse
 Açılan Kapı
Eser Tipi: Kapı Sövesi
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 28
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-
 Asarcık/Batı
 Asarcık Kilise
 Güney Eksedra
Eser Tipi: Pencere Payesi
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 29
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-Asarcık
 /Batı Yerleşimi
 Kilise Apsisi İçi
Eser Tipi: Sepet Sütun
 Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

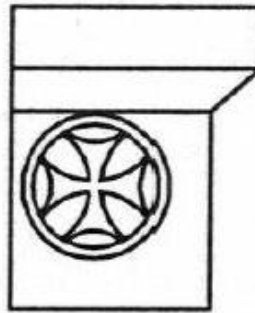
Kat. No: 30
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-Asarcık /Batı Asarcık Röliker Şapeli
Eser Tipi: Paye Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

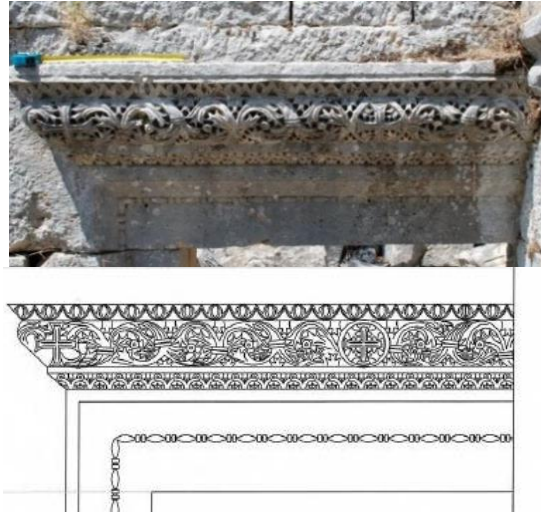
Kat. No: 31
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-Asarcık /Batı Asarcık Röliker Şapeli Giriş Kapısı
Eser Tipi: Kemer Kilit Taşı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 32
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-Asarcık /Batı Asarcık Röliker Şapeli
Eser Tipi: Konsol
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 33
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-Asarcık
 /Batı Asarcık
 Kilise Kuzey
 Kapısı
Eser Tipi: Kapı Lentosu
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 34
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-
 Asarcık /Batı
 Asarcık F1
 Mekânı
Eser Tipi: Lento
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 35
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-
 Asarcık /Batı
 Asarcık
 Röliker Şapeli
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 36

Haç Tipi: Malta
Yeri: Karabel-
 Asarcık /Batı
 Asarcık
 Röliker
 Şapelinin
 Dışında

Eser Tipi: Templon
 Levha Üstü

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6. yy.

Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 37

Haç Tipi: Malta ve Kolları
 Uçlara Doğru
 Genişleyen Latin
 Haçı

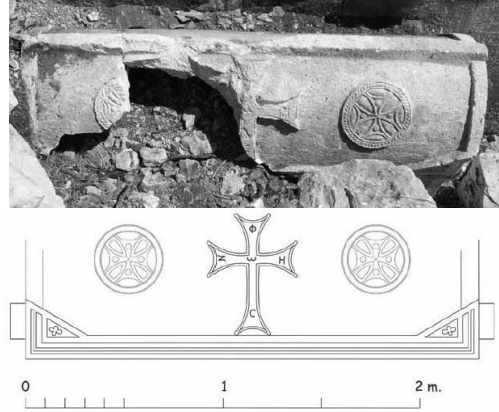
Yeri: Karabel Asarcık
 Mezar Odası/2

Eser Tipi: Numaralı Lahit
 Lahit Kapağı

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6. yy.

Yayın: B. İşler, 2017; B.
 İşler, 2009.

Kat. No: 38

Haç Tipi: Malta

Yeri: Demre Bademli
 Kilisesi İçi

Eser Tipi: Konsol

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6. yy.

Yayın: B. İşler, 2020.

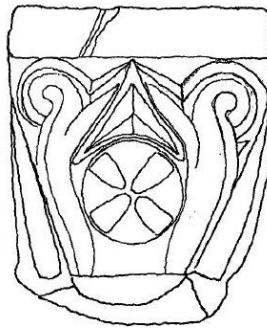
Kat. No: 39

Haç Tipi: Malta
Yeri: Demre Bademli
 Kilisesi/Kilise
 Doğusu
Eser Tipi: Devşirme
 Malzeme
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2020.

Kat. No: 40

Haç Tipi: Malta
Yeri: Myra Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi/Galeri
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6-7. yy.
Yayın: H. J.
 Borchhardt,
 1975; S.
 Alparslan,
 1996.

Kat. No: 41

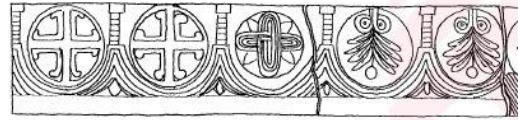
Haç Tipi: Malta
Yeri: Myra Aziz
 Nikolaos Kilisesi
Eser Tipi: Sütun Başlığı veya
 Templon Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6-7. yy.
Yayın: H. J. Borchhardt,
 1975; S.
 Alparslan, 1996.

Kat. No: 42
Haç Tipi: Malta
Yeri: Myra Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi/Avlu
Eser Tipi: Templon Arşitravı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6-7. yy.
Yayın: H. J. Borchhardt,
 1975; S. Alparslan,
 1996.

0 2 40 50 60 cm

Kat. No: 43
Haç Tipi: Malta
Yeri: Myra Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi/Avlu
Eser Tipi: Arşitrav
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6-7. yy.
Yayın: H. J. Borchhardt,
 1975; S.
 Alparslan, 1996

Kat. No: 44
Haç Tipi: Malta
Yeri: Myra Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi/Avlu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6-7. yy.
Yayın: H. J.
 Borchhardt,
 1975; S.
 Alparslan,
 1996.

Kat. No: 45

Haç Tipi: Malta

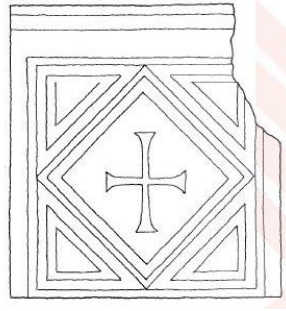
Yeri: Myra Aziz
Nikolaos
Kilisesi/Avlu

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6-7. yy.

Yayın: H. J.
Borchhardt,
1975; S.
Alparslan,
1996.

Kat. No: 46

Haç Tipi: Malta

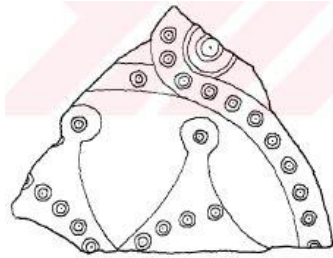
Yeri: Myra Aziz
Nikolaos
Kilisesi/Galeri

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6-7. yy.

Yayın: H. J.
Borchhardt,
1975; S.
Alparslan,
1996.

Kat. No: 47

Haç Tipi: Malta

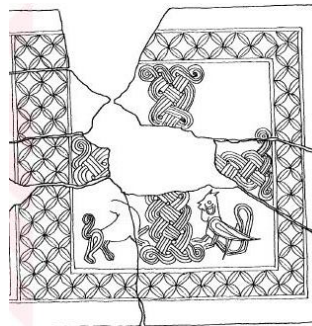
Yeri: Myra Aziz
Nikolaos
Kilisesi/Antalya
Arkeoloji
Müzesi

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6-7. yy.

Yayın: H. J. Borchhardt,
1975; S.
Alparslan, 1996.

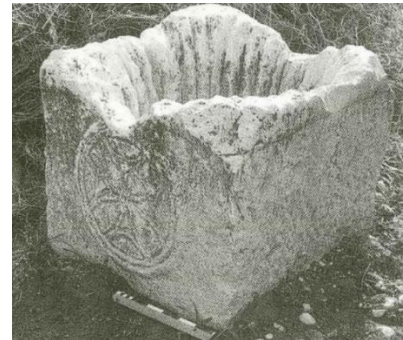
Kat. No: 48
Haç Tipi: Malta
Yeri: Demre (Myra)
 Günağı
 Yerleşimi
Eser Tipi: Sarnıç Bileziği
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: B. İşler, 2019.

Kat. No: 49
Haç Tipi: Malta
Yeri: Demre (Myra)
 Alacahisar
Eser Tipi: Sarnıç Bileziği
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2019.

Kat. No: 50
Haç Tipi: Malta
Yeri: Demre (Myra)
 Köşkerler
Eser Tipi: Sarnıç Bileziği
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: B. İşler, 2019.

Kat. No: 51
Haç Tipi: Malta
Yeri: Demre (Myra)
 Alakilise
Eser Tipi: Sarnıç Bileziği
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: B. İşler, 2019.

Kat. No: 52
Haç Tipi: Malta
Yeri: Demre (Myra)
 Alaca Sarnıç
Eser Tipi: Sarnıç Bileziği
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: B. İşler, 2019.

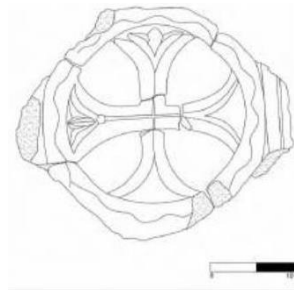
Kat. No: 53
Haç Tipi: Malta
Yeri: Demre/Günağı
 Kilisesi İçinde
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: B. İşler, 2016.

Kat. No: 54
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı
 Evi Eser
 Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz,
 2022.

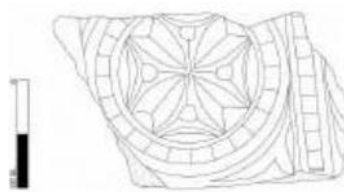
Kat. No: 55
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı
 Evi Eser
 Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz,
 2022.

Kat. No: 56
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı
 Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz,
 2022.

Kat. No: 57
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı
 Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz,
 2022.

Kat. No: 58
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı
 Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz,
 2022.

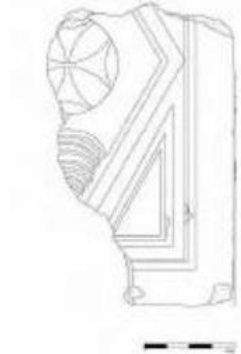
Kat. No: 59
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

Kat. No: 60
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

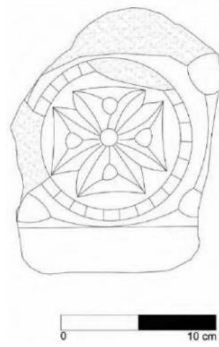
Kat. No: 61
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

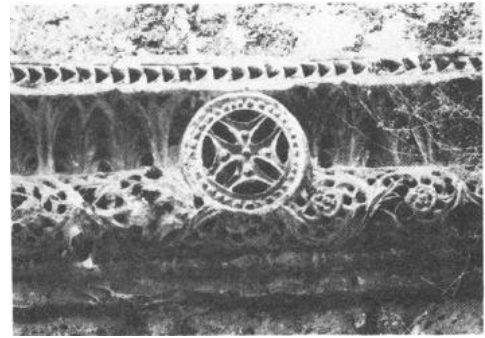
Kat. No: 62
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Lento
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

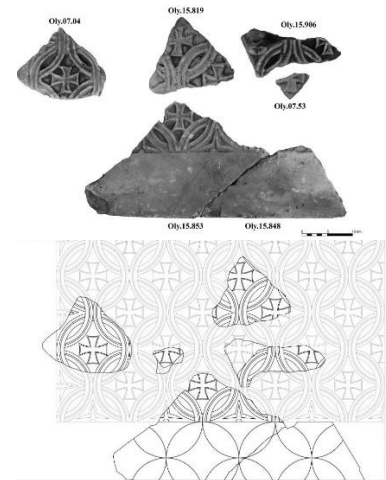
Kat. No: 63
Haç Tipi: Malta
Yeri: Ksanthos/Kazı Evi Deposu
Eser Tipi: -
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

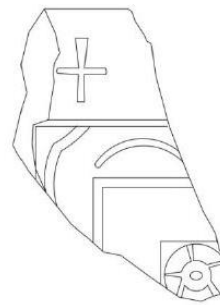
Kat. No: 64
Haç Tipi: Malta
Yeri: Muskar/Bazilika Kilisesi
Eser Tipi: Apsis Frizi
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 9. yy.
Yayın: R. M. Harrison, 1972.

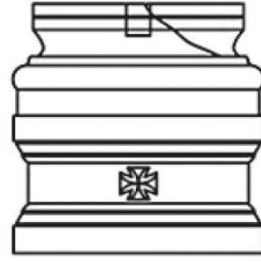
Kat. No: 65
Haç Tipi: Malta
Yeri: Olympos/Piskoposlu k Kilisesi
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: S. Sertel, 2017.

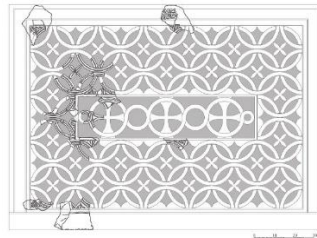
Kat. No: 66
Haç Tipi: Malta
Yeri: Olympos/Piskoposlu k Kilisesi
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: S. Sertel, 2017.

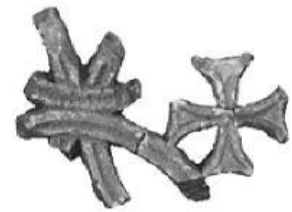
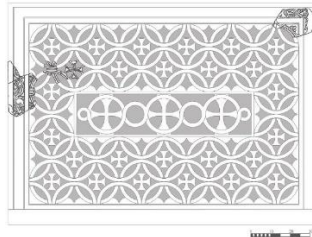
Kat. No: 67
Haç Tipi: Malta
Yeri: Olympos/S11-
 V Sektörlü
 Transeptli
 Bazilika
Eser Tipi: Postamentli
 Sütun Kaidesi
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın
 -S. Sertel, 2017.

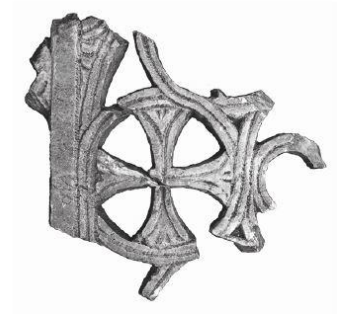
Kat. No: 68
Haç Tipi: Malta
Yeri: Olympos/
 Episkopeion
 Peristyl
Eser Tipi: Delikli Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: S. Evcim - M.
 C. Uzun,
 2017.

Kat. No: 69
Haç Tipi: Malta
Yeri: Olympos/
 Episkopeion
 Peristyl
Eser Tipi: Delikli
 Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: S. Evcim- M.
 C. Uzun,
 2017.

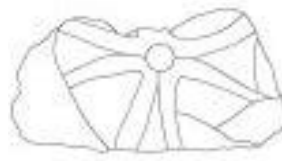
Kat. No: 70
Haç Tipi: Malta
Yeri: Olympos/Episkopeion
 Peristyl
Eser Tipi: Delikli Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: S. Evcim-M. C. Uzun,
 2017.

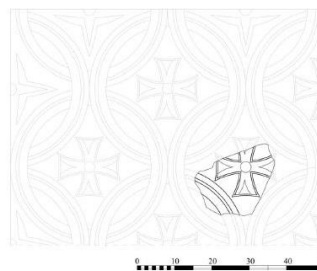
Kat. No: 71
Haç Tipi: Malta
Yeri: Olympos/Nekropol
 Kilisesi
Eser Tipi: Delikli Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: S. Evcim-M. C.
 Uzun, 2017.

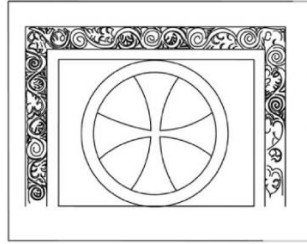
Kat. No: 72
Haç Tipi: Malta
Yeri: Patara/Kent
 Bazilikası
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: C.
 Demirton,
 2018.

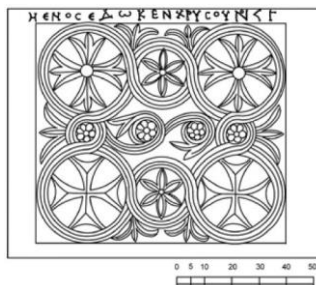
Kat. No: 73
Haç Tipi: Malta
Yeri: Patara/Kent
 Bazilikası
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: C. Demirton,
 2018.

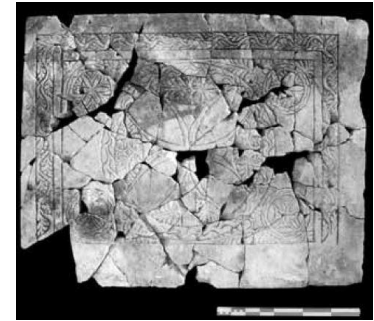
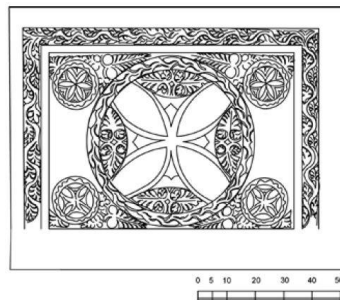
Kat. No: 74
Haç Tipi: Malta
Yeri: Rhodiapolis/
 Rhodiapolis
 Kilisesi
 Güney Nef
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: A Tiryaki,
 2012.

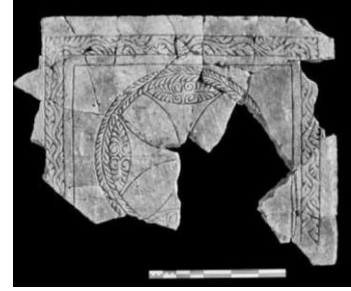
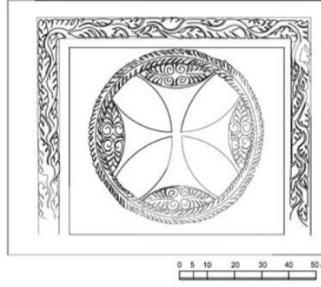
Kat. No: 75
Haç Tipi: Malta
Yeri: Rhodiapolis
 /
 Rhodiapolis
 Kilisesi
 Güney Nef
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: A Tiryaki,
 2012.

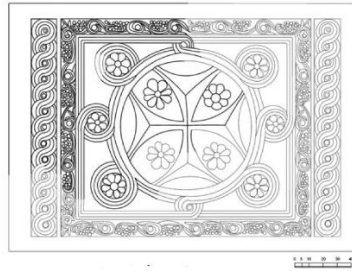
Kat. No: 76
Haç Tipi: Malta
Yeri: Rhodiapolis
 /
 Rhodiapolis
 Kilisesi
 Güney Nef
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: A Tiryaki,
 2012.

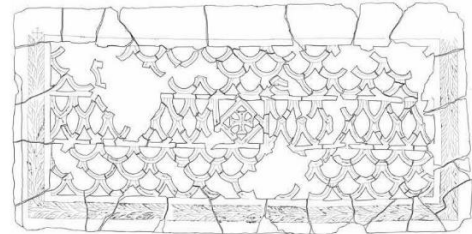
Kat. No: 77
Haç Tipi: Malta
Yeri: Rhodiapolis/
 Rhodiapolis
 Kilisesi
 Güney Nef
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: A. Tiryaki,
 2012.

Kat. No: 78
Haç Tipi: Malta
Yeri: Rhodiapolis
 /
 Rhodiapolis
 Kilisesi
 Kuzey
 Nefin Batısı
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: A. Tiryaki,
 2012.

Kat. No: 79
Haç Tipi: Malta
Yeri: Rhodiapolis/
 Rhodiapolis
 Kilisesi
Eser Tipi: Levha
Teknik: Ajur
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: E. Akyürek ve A.
 Tiryaki, 2010.

Kat. No: 80
Haç Tipi: Malta
Yeri: Arykanda/
 Arykanda
 Kilisesi
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5. yy.
Yayın: T. Akar,
 2022.

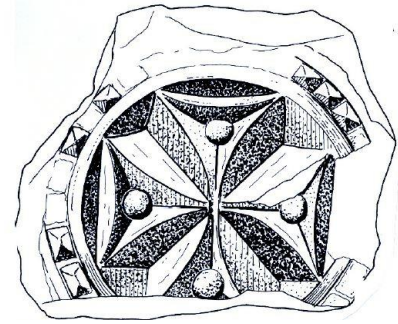
Kat. No: 81
Haç Tipi: Malta
Yeri: Dolichiste-
 Kekova/Bazilika
Eser Tipi: Lento
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: C. Foss, 1994.

Kat. No: 82
Haç Tipi: Malta
Yeri: Choma
 (Hacimusalar)
 /Geç Devir
 Kilisesi,
 Narteks
Eser Tipi: Templon
 Levhası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 9-11. yy.
Yayın: S. Ç. Arıkan,
 2001.

Kat. No: 83
Haç Tipi: Malta
Yeri: Choma
 (Hacımusalar)
 /Geç Devir
 Kilisesi
Eser Tipi: Parça
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 9-11. yy.
Yayın: S. Ç. Arıkan,
 2001.

Kat. No: 84
Haç Tipi: Malta
Yeri: Choma
 (Hacımusalar) /Geç
 Devir Kilisesi,
 Narteks
Eser Tipi: Parça
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 9-11. yy.
Yayın: S. Ç. Arıkan, 2001.

Kat. No: 85
Haç Tipi: Malta
Yeri: Tlos/Kent
 Bazilikası Nef
Eser Tipi: Sepet Sütun
 Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 4-13. yy.
Yayın: S. Urano ve Y.
 Fukatsu, 2020.

Kat. No: 86
Haç Tipi: Malta
Yeri: Tlos/Kent Bazilikası
 Nef
Eser Tipi: Sepet Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 4-13. yy.
Yayın: S. Urano ve Y.
 Fukatsu, 2020.

Kat. No: 87

Haç Tipi: Malta
Yeri: Tlos/Kent Bazilikası
 Güney Transept
Eser Tipi: Korint Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 4-13. yy.
Yayın: S. Urano ve Y. Fukatsu, 2020.

Kat. No: 88

Haç Tipi: Malta
Yeri: Tlos/Kent Bazilikası
 Güney Transept
Eser Tipi: Sütun Başlığı
 Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 4-13. yy.
Yayın: S. Urano ve Y. Fukatsu, 2020.

Kat. No: 89

Haç Tipi: Malta
Yeri: Tlos/Kent
 Bazilikası Nef
Eser Tipi: Templon
 Arşitravı
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 4-13. yy.
Yayın: S. Urano ve Y. Fukatsu, 2020.

Kat. No: 90

Haç Tipi: Malta ve Kolları
Uçlara Doğru
Genişleyen Latin
Haç

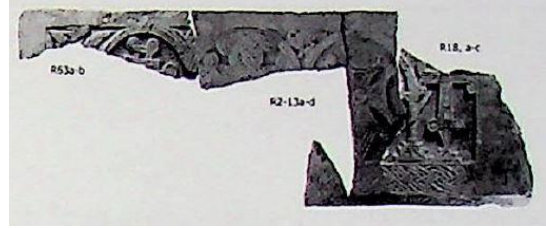
Yeri: Tlos/ Kent
Bazilikası Kuzey
Nef

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 4-13. yy.

Yayın: S. Urano ve Y.
Fukatsu, 2020.

Kat. No: 91

Haç Tipi: Malta

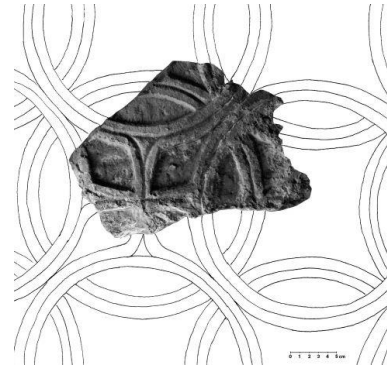
Yeri: Istlada

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 5-6. yy.

Yayın: T. Marksteiner ve
P. Niewöhner,
2004.

Kat. No: 92

Haç Tipi: Malta

Yeri: Gemiler
Ada/
Kilise 3

Eser Tipi: Konsol

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 5-7. yy.

Yayın: K.
Asano,
2010.

Kat. No: 93

Haç Tipi: Malta
Yeri: Gemiler Ada/
 Kilise 3
Eser Tipi: Konsol
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

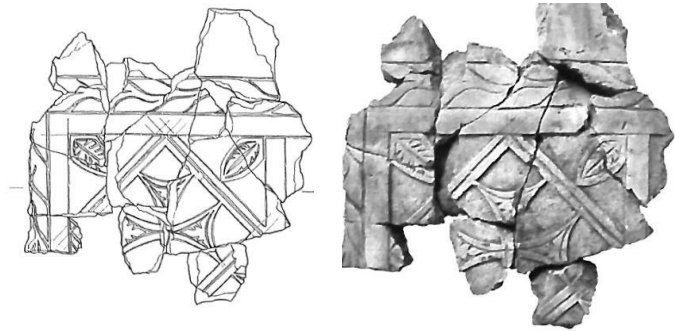
Kat. No: 94

Haç Tipi: Malta
Yeri: Gemiler Ada/
 Güneş Şehri
 Kilisesi
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 95

Haç Tipi: Malta
Yeri: Gemiler
 Ada/ Kilise
 3
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano,
 2010.

Kat. No: 96
Haç Tipi: Malta
Yeri: Dereağızı
 Kilisesi/Antalya
 Müzesi
Eser Tipi: Kapatma Paneli
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: J. Morganstern,
 1993.

Kat. No: 97
Haç Tipi: Malta
Yeri: Dereağızı
 Kilisesi/Antalya
 Müzesi
Eser Tipi: Parça
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 9-10. yy.
Yayın: J. Morganstern,
 1993.

Kat. No: 98
Haç Tipi: Malta
Yeri: Dereağızı
 Kilisesi/Antalya
 Müzesi
Eser Tipi: Konsol Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: J. Morganstern,
 1993.

Kat. No: 99
Haç Tipi: Malta
Yeri: Karadağ
 Yakınlr/Bir
 Evin Duvarı
Eser Tipi: Konsol Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 9-10. yy.
Yayın: J. Morganstern,
 1993.

Kat. No: 100
Haç Tipi: Malta
Yeri: Dereağızı Kilisesi
Eser Tipi: Konsol Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: J. Morganstern,
 1993.

Kat. No: 101
Haç Tipi: Malta
Yeri: Alakent
 Kilisesi/Güney
Eser Tipi: Su Havzası
Teknik: Alçak Kabartma
Tarihlendirme: 9-12. yy.
Yayın: A. Tiryaki, 2017.

Kat. No: 102
Haç Tipi: Malta
Yeri: Myra, Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi
Eser Tipi: Kapı Lentosu
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: U. Peschlow,
 1990.

Kat. No: 103
Haç Tipi: Malta
Yeri: Myra, Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: U. Peschlow,
 1990.

Kat. No: 104
Haç Tipi: Malta
Yeri: Myra, Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi
Eser Tipi: Kapı Sövesi
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: U. Peschlow,
 1990.

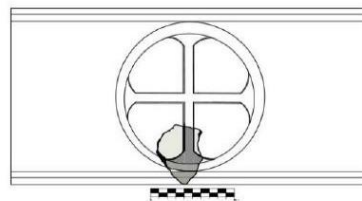
Kat. No: 105
Haç Tipi: Malta
Yeri: Myra, Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi
Eser Tipi: Kapı Lentosu
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: U. Peschlow,
 1990.

Kat. No: 106
Haç Tipi: Kolları Uçlara
 Doğru
 Genişleyen
 Yunan Haçı
Yeri: Andriake/A
 Kilise Güney
 Nef
Eser Tipi: Altar Tabanı
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir,
 2020.

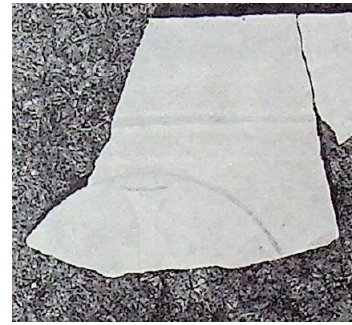
Kat. No: 107
Haç Tipi: Kolları
 Uçlara
 Doğru
 Genişleyen
 Yunan Haçı
Yeri: Arykanda/
 Arykanda
 Kilisesi
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5. yy.
Yayın: T. Akar,
 2022.

Kat. No: 108
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı
Yeri: Limyra/Ptolemaion'daki Kilise
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: A. Pülz, 2004.

Kat. No: 109
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı
Yeri: Limyra/Ptolemaion'daki Kilise
Eser Tipi: Levha
Teknik: -
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: U. Peschlow, 1984.

Kat. No: 110
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı
Yeri: Limyra/Ptolemaion'daki Kilise
Eser Tipi: Levha
Teknik: Alçak Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: U. Peschlow, 1984.

Kat. No: 111
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Şapel 8
Eser Tipi: Duvar Rölyefi
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 112
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Güneş Şehri Kilisesi
Eser Tipi: Altar Tabanı
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 113
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Kilise 3
Eser Tipi: Kilit Taşı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 114
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Kilise 3
Eser Tipi: Templon Levhası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 115

Haç Tipi: Palmet Kollu Malta ve Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı

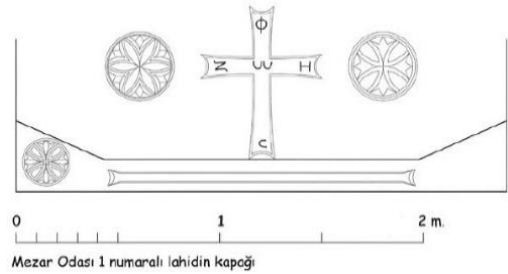
Yeri: Karabel-Asarcık Mezar Odası 1 Numaralı Lahit

Eser Tipi: Lahit Kapağı ve Levhası

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6. yy.

Yayın: B. İşler, 2017; B. İşler, 2009.

Kat. No: 116

Haç Tipi: Palmet Kollu Malta Haçı

Yeri: Istlada

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 5-6. yy.

Yayın: T. Marksteiner ve P. Niewöhner, 2004.

Kat. No: 117

Haç Tipi: Palmet Kollu Malta Alakilise/Narteksin Kuzeyi

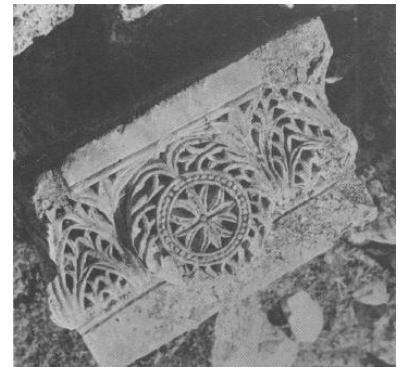
Yeri: Alakilise/Narteksin Kuzeyi

Eser Tipi: Pilaster Başlığı

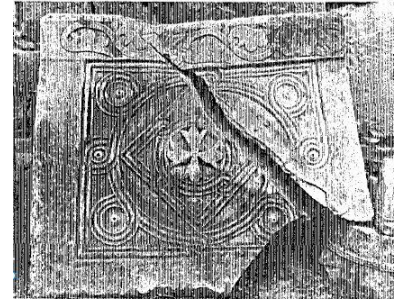
Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: -

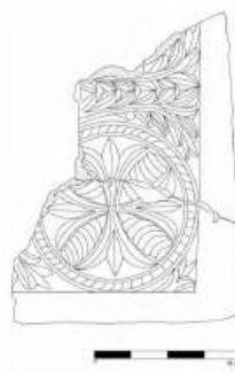
Yayın: R. M. Harrison, 1972.

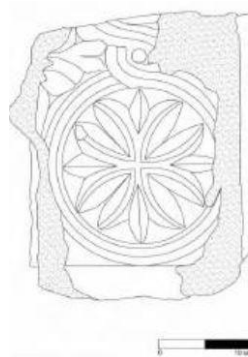
Kat. No: 118
Haç Tipi: Palmet Kollu Malta
Yeri: Myra, Aziz Nikolaos
 Kilisesi, Avlu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 11-12. yy.
Yayın: S. Alparslan, 1996; H. J.
 Borchhardt, 1975; U.
 Peschlow, 1975.

Kat. No: 119
Haç Tipi: Palmet Kollu
 Malta Haçı
Yeri: Ksanthos/Kazı
 Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

Kat. No: 120
Haç Tipi: Palmet Kollu
 Malta Haçı
Yeri: Ksanthos/Kazı
 Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Balüster Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

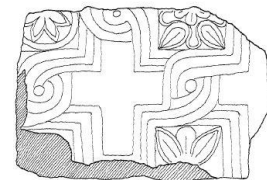
Kat. No: 121
Haç Tipi: Latin Haç
Yeri: Alacahisar/Alacahisar
 Kilisesi
Eser Tipi: Kiborium, Sütun
 Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2019.

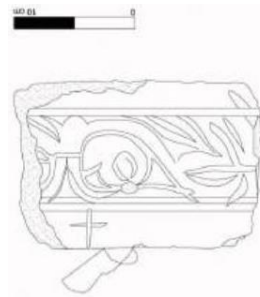
Kat. No: 122
Haç Tipi: Latin Haç
Yeri: Patara/Haç Kilise
 Mezarlığı
Eser Tipi: Lahit
Teknik: -
Tarihlendirme: -
Yayın: Ş. M. Türkoğlu,
 2022.

Kat. No: 123
Haç Tipi: Latin Haç
Yeri: Myra Aziz
 Nikolaos Kilisesi/
 Galeri
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 11-12. yy.
Yayın: S. Alparslan, 1996;
 H. J. Borchhardt,
 1975.

Kat. No: 124
Haç Tipi: Latin Haç
Yeri: Ksanthos/Kazı
 Evi Eser
 Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz,
 2022.

Kat. No: 126
Haç Tipi: Kolları Yukarı Uçlara
 Genişleyen Latin Haç
Yeri: Choma
 (Hacimusalar) /Geç
 Devir Kilisesi,
 Narteks
Eser Tipi: Blok
Teknik: 9-11. yy.
Tarihlendirme: Kazıma
Yayın: S. Ç. Arıkan, 2001.

Kat. No: 127
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Andriake/A Şapeli
Eser Tipi: Konsol
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

Kat. No: 128
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Andriake/A Şapeli
Eser Tipi: -
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: Ç. Demir, 2020.

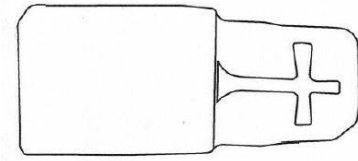
Kat. No: 129
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Karabel-Asarcık Yerleşimi/ Batı Asarcık Kilisesi Batı Duvarı
Eser Tipi: Lento
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 130
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Karabel-Asarcık/ Batı Asarcık Kilisesi Kuzey Eksedra
Eser Tipi: Kemer Alınlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 131
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Karabel-Asarcık Yerleşimi/ Batı Asarcık B Yapısı
Eser Tipi: Konsol
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 132
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Karabel-Asarcık Yerleşimi/ Batı Asarcık Röliker Şapeli
Eser Tipi: Paye Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 133
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Karabel-Asarcık
 Yerleşimi/ Batı
 Asarcık Röliker
 Şapeli
Eser Tipi: Silme
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 134
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Karabel-Asarcık
 Yerleşimi/ Batı
 Asarcık Röliker
 Şapeli
Eser Tipi: Silme
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

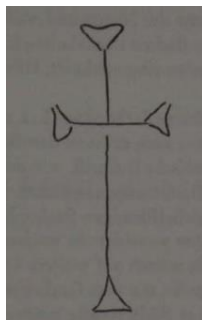
Kat. No: 135
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Karabel-Asarcık
 Yerleşimi/ Batı
 Asarcık Röliker
 Şapeli Güney
 Yakını
Eser Tipi: Silme
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

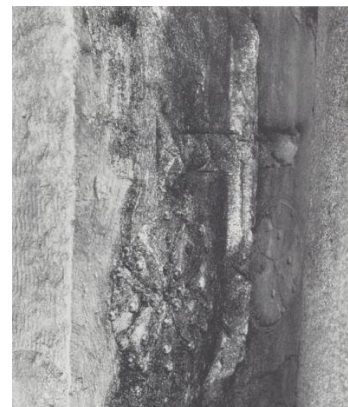
Kat. No: 136
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru
 Genişleyen Latin Haç
Yeri: Myra Aziz Nikolaos
 Kilisesi
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: H. J. Borchhardt, 1975.

Kat. No: 137
Haç Tipi: Kolları Uçlara
 Doğru
 Genişleyen
 Latin Haç
Yeri: Myra Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi/ Mezar
 Girişinin Yanı
Eser Tipi: -
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: -
Yayın: H. J.
 Borchhardt,
 1975.

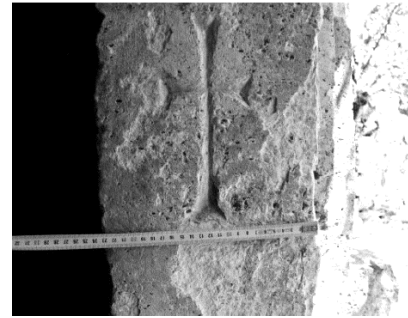
Kat. No: 138
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru
 Genişleyen Latin Haç
Yeri: Myra, Aziz Nikolaos
 Kilisesi/ Narteks
Eser Tipi: -
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: U. Peschlow, 1975.

Kat. No: 139
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi/ Mezar Odası
Eser Tipi: Lahit
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: U. Peschlow, 1975.

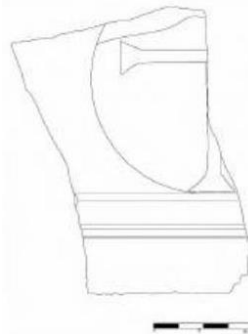
Kat. No: 140
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Karabel-Çamdağı/ Kaya Mezarı 1
Eser Tipi: Duvar Süslemesi
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: -
Yayın: B. İşler ve Ş. Recai Tekoğlu, 2021.

Kat. No: 141
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Ksanthos/Kazı Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Altar Tablası
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

Kat. No: 142
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Ksanthos/Kazı Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -

Yayın: G. Yılmaz, 2022.
Kat. No: 143

Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç

Yeri: Muskar/Bazilika Kilisesi

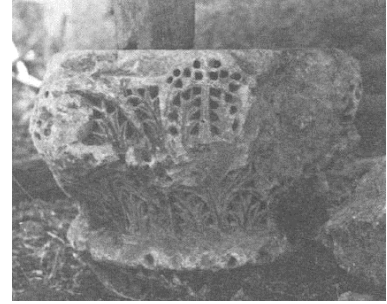
Eser Tipi: Sütun Başlığı

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 9. yy.

:

Yayın: R. M. Harrison, 1972.

Kat. No: 144

Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç

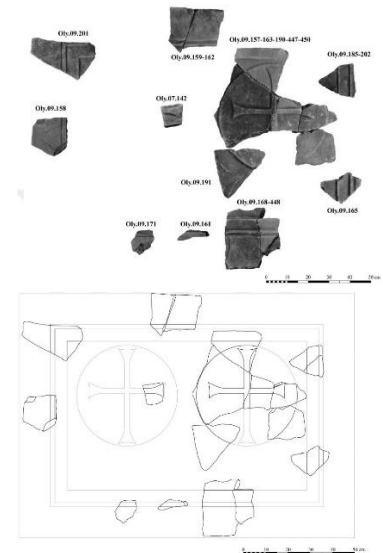
Yeri: Olympos/Piskoposluk Kilisesi ve Vaftizhanesi

Eser Tipi: Templon Levhası

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 5-6. yy.

Yayın: S. Sertel, 2017.

Kat. No: 145

Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç

Yeri: Olympos/Episkopeion Vaftizhanesi

:

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6. yy.

:

Yayın: S. Sertel,
2017.

Kat. No: 146

Haç Tipi: Kolları Uçlara
Doğru Genişleyen
Latin Haç

Yeri: Limyra/
Ptolemaion'daki
Kilise

Eser Tipi: Friz Parçası

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6. yy.

Yayın: A. Pülz, 2004.

Kat. No: 147

Haç Tipi: Kolları Uçlara
Doğru Genişleyen
Latin Haç

Yeri: Limyra/
Ptolemaion'daki
Kilise

Eser Tipi: Sütun Başlığı

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 6. yy.

Yayın: A. Pülz, 2004.

Kat. No: 148

Haç Tipi: Kolları Uçlara
Doğru
Genişleyen
Latin Haç

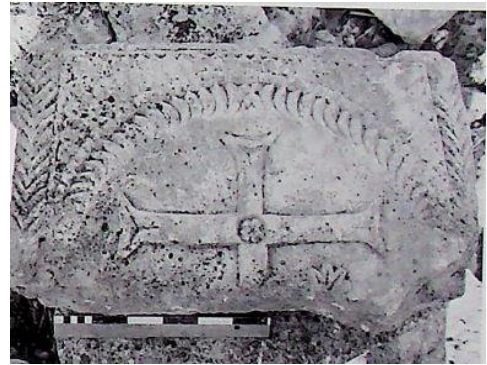
Yeri: Alakilise/Naos

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: -

Yayın: S. Doğan, 2006.

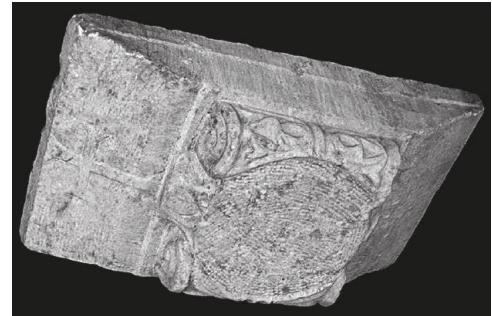
Kat. No: 149
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Alakilise
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: R. M. Harrison, 1963.

Kat. No: 150
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Finike/Cumhuriyet Parkı
Eser Tipi: İon Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: S. Doğan, 2006.

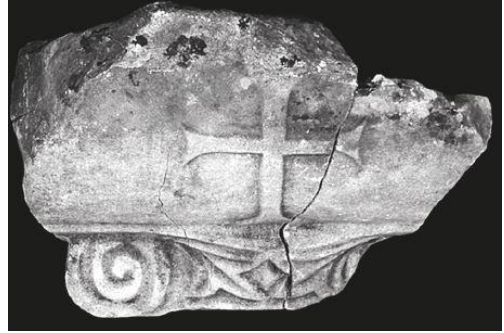
Kat. No: 151
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Olympos/Episkopeion Vaftizhane Güney Nef
Eser Tipi: İon-İmpost Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Sertel, 2017.

Kat. No: 152
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Olympos/Episkopeion Vaftizhane Vestibulum
Eser Tipi: İon-İmpost Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Sertel, 2017.

Kat. No: 153
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Olympos/Piskoposluk Kilisesi
Eser Tipi: İon-İmpost Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Sertel, 2017.

Kat. No: 154
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Olympos/Episkopeion Vaftizhane Vestibulum
Eser Tipi: İon-İmpost Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Sertel, 2017.

Kat. No: 155
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Olympos/Episkopeion Vaftizhane Vestibulum
Eser Tipi: İon-İmpost Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın ve S. Sertel, 2017.

Kat. No: 156
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Tlos/Kent Bazilikası Nef
Eser Tipi: İmpost Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 4-13. yy.
Yayın: S. Urano ve Y. Fukatsu, 2020.

Kat. No: 157
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Tlos/Kent Bazilikası Nef
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 4-13. yy.
Yayın: S. Urano ve Y. Fukatsu, 2020.

Kat. No: 158
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Tlos/Kent Bazilikası Nef
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 4-13. yy.
Yayın: S. Urano ve Y. Fukatsu, 2020.

Kat. No: 159
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Istlada
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: T. Marksteiner ve P. Niewöhner, 2004.

Kat. No: 160
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru
Genişleyen Latin
Haç
Yeri: Gemiler Ada/
Kilise 2
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 161
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru
Genişleyen Latin Haç
Yeri: Gemiler Ada/
Karacaören Adası
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 162
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru
Genişleyen Latin
Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Kaya
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 163
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru
Genişleyen Latin Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Şapel 7
Eser Tipi: Duvar Nişi
Teknik: Alçak Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 164

Haç Tipi: Kolları
Uçlara Doğru
Genişleyen
Latin Haç

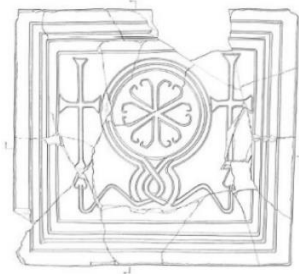
Yeri: Gemiler Ada/
Kilise 3

Eser Tipi: Templon
Levhası

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 5-7. yy.

Yayın: K. Asano,
2010.

Kat. No: 165

Haç Tipi: Kolları
Uçlara Doğru
Genişleyen
Latin Haç

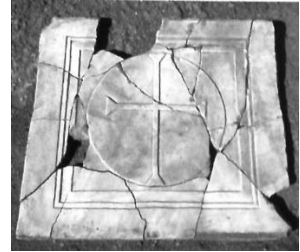
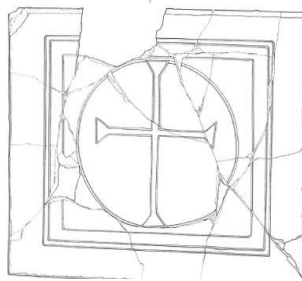
Yeri: Gemiler Ada/
Kilise 3

Eser Tipi: Templon
Levhası

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 5-7. yy.

Yayın: K. Asano,
2010.

Kat. No: 166

Haç Tipi: Kolları Uçlara
Doğru Genişleyen
Latin Haç

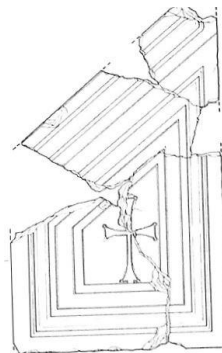
Yeri: Gemiler Ada/
Kilise 3

Eser Tipi: Ambon
Korkuluğu

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 5-7. yy.

Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 167
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Kilise 2
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 168
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Kilise 4
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 169
Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç
Yeri: Alakent Kilisesi/Narteks Doğu Duvarı
Eser Tipi: Devşirme Malzeme
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 11.yy.
Yayın: A. Tiryaki, 2017.

Kat. No: 170

Haç Tipi: Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç

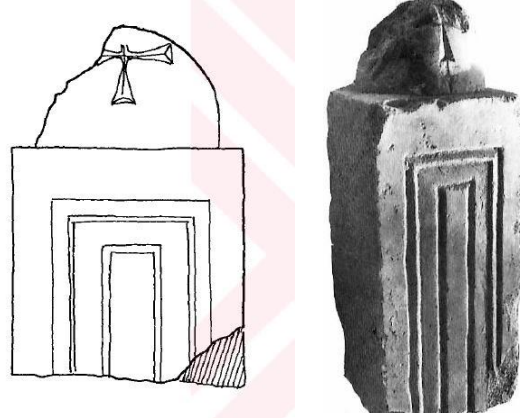
Yeri: Myra Aziz Nikolaos Kilisesi/ Avlu

Eser Tipi: Templon Payesi

Teknik: Kabartma ve Kazıma

Tarihlendirme: 6-7.yy.

Yayın: U. Peschlow, 1990; S. Alparslan, 1996.

Kat. No: 171

Haç Tipi: Çatallı Haç

Yeri: Alacahisar Kilisesi/ Kuzey Nef

Eser Tipi: Arkosolium

Teknik: Kazıma

Tarihlendirme: 6. yy.

Yayın: B. İşler, 2016.

Kat. No: 172

Haç Tipi: Çatallı Haç

Yeri: Dereağzı Kilisesi

Eser Tipi: Duvar Blok

Teknik: Kazıma

Tarihlendirme: -

Yayın: J. Morganstern, 1993.

Kat. No: 173

Haç Tipi: Çifte Haç (*Crux Gemina*)

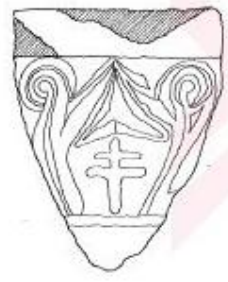
Yeri: Myra Aziz Nikolaos Kilisesi/ Galeri

Eser Tipi: Templon Başlığı

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 11-12. yy.

Yayın: S. Alparslan, 1996; H. J. Borchhardt, 1975.

Kat. No: 174

Haç Tipi: Çifte Haç (*Crux Gemina*)

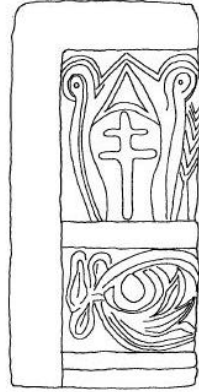
Yeri: Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi/Antalya Arkeoloji Müzesi

Eser Tipi: Templon Başlığı

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 11-12. yy.

Yayın: S. Alparslan, 1996; H. J. Borchhardt, 1975.

0 5 10 20 cm.

Kat. No: 175

Haç Tipi: Mücevherli Haç (*Crux Gremata*)

Yeri: Demre (Myra)/ Günağı Yerleşimi

Eser Tipi: Kapı Alınlığı

Teknik: Derin Oyma-Kabartma

Tarihlendirme: -

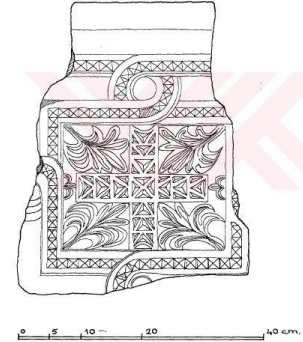
Yayın: B. İşler, 2019.

Kat. No: 176
Haç Tipi: Mücevherli Haç (*Cruce Gremata*)
Yeri: Alakilise/Narteks
Eser Tipi: Friz
Teknik: Derin Oyma-Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: R. M. Harrison, 1972.

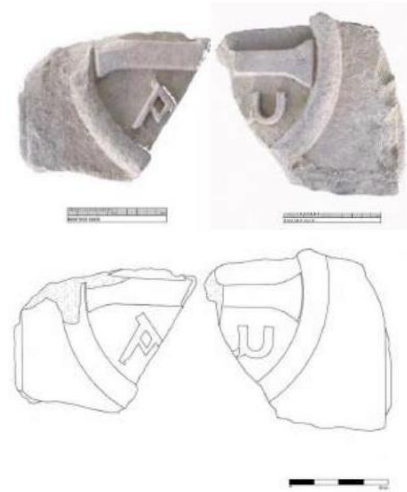
Kat. No: 177
Haç Tipi: Mücevherli Haç (*Cruce Gremata*)
Yeri: Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi/ Galeri
Eser Tipi: Levha
Teknik: Derin Oyma-Kabartma
Tarihlendirme: 8-9. yy.
Yayın: S. Alparslan, 1996; U. Peschlow, 1990.

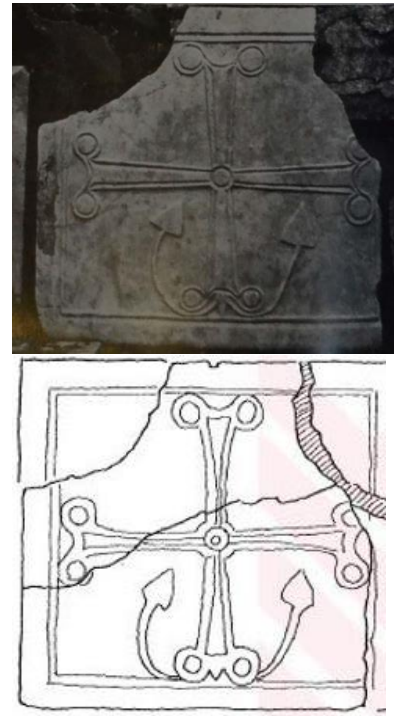
Kat. No: 178
Haç Tipi: Mücevherli Haç (*Cruce Gremata*)
Yeri: Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi /Episkopeion
Eser Tipi: Yazıt
Teknik: Alçak Kabartma
Tarihlendirme: 6-7. yy.
Yayın: E. Semiramis, 2023.

Kat. No: 179
Haç Tipi: Alpha-Omegalı
 Haç
Yeri: Ksanthos/Kazı
 Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

Kat. No: 180
Haç Tipi: Alt Kolundan Yapraklar
 Türeyen Haç (*Crux
 Florida*)
Yeri: Myra, Aziz Nikolaos
 Kilisesi/ Avlu ve Galeri
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 9-10. yy.
Yayın: S. Alparslan, 1996; H. J.
 Borchhardt, 1975, U.
 Peschlow, 1975.

Kat. No: 181
Haç Tipi: Alt Kolundan
 Yapraklar Türeyen
 Haç (*Crux Florida*)
Yeri: Limyra/
 Ptolemaion'daki
 Kilise
Eser Tipi: Ambon Levhası
Teknik: Alçak Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: A. Pülz, 2004.

Kat. No: 182

Haç Tipi: Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç (*Crux Florida*)

Yeri: Tlos/Kent Bazilikası Kuzey Transept

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 4-13. yy.

Yayın: S. Urano ve Y. Fukatsu, 2020.

Kat. No: 183

Haç Tipi: Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç (*Crux Florida*)

Yeri: Tlos/Kent Bazilikası Kuzey Transept

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 4-13. yy.

Yayın: S. Urano ve Y. Fukatsu, 2020.

Kat. No: 184

Haç Tipi: Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç (*Crux Florida*)

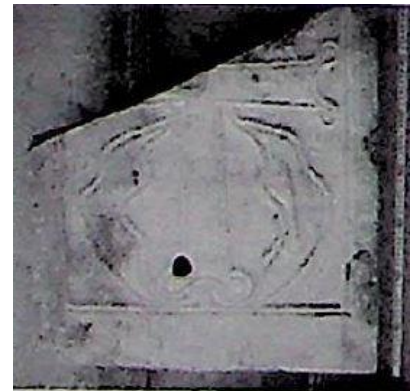
Yeri: Tlos/Kent Bazilikası Güney Transept

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 4-13. yy.

Yayın: S. Urano ve Y. Fukatsu, 2020.

Kat. No: 185

Haç Tipi: Alt Kolundan
Yapraklar Türeyen Haç
(*Crux Florida*)

Yeri: Myra, Aziz Nikolaos
Kilisesi/ Kuzey Avlu

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kazıma

Tarihlendirme: 6.-8. yy.

Yayın: Y. Ötügen, 2007.

Kat. No: 186

Haç Tipi: Alt Kolundan
Yapraklar Türeyen
Haç (*Crux Florida*)

Yeri: Gemiler Ada/ Şapel 8

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 5-7. yy.

Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 187

Haç Tipi: Alt Kolundan
Yapraklar
Türeyen Haç
(*Crux Florida*)

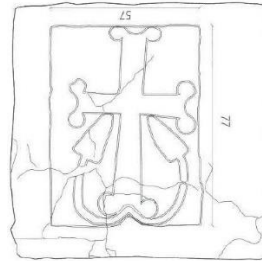
Yeri: Alakent
Kilisesi/Güney

Eser Tipi: Su Havzası

Teknik: Alçak
Kabartma

Tarihlendirme: 9-12. yy.

Yayın: A. Tiryaki,
2017.

Kat. No: 188

Haç Tipi: Yunan (Eş Kollu)
Haç

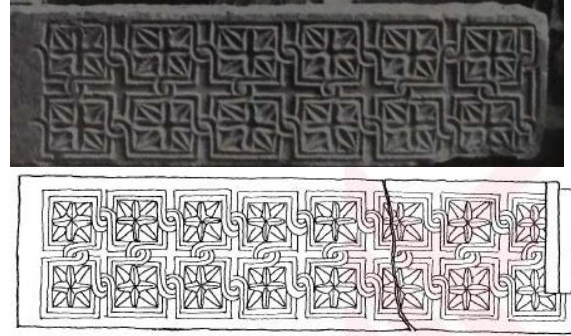
Yeri: Myra, Aziz
Nikolaos Kilisesi/
Avlu

Eser Tipi: Templon Levhası

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 9-10. yy.

Yayın: S. Alparslan, 1996;
H. J. Borchhardt,
1975, U. Peschlow,
1975.

Kat. No: 189

Haç Tipi: Yunan (Eş Kollu)
Haç

Yeri: Tlos/ Kent
Bazilikası Nef

Eser Tipi: Sepet Sütun
Başlığı

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 4-13. yy.

Yayın: S. Urano ve Y.
Fukatsu, 2020.

Kat. No: 190

Haç Tipi: Yunan Haçı (Eş
Kollu)

Yeri: Tlos/Kent
Bazilikası Nef

Eser Tipi: Levha

Teknik: Kabartma

Tarihlendirme: 4-13. yy.

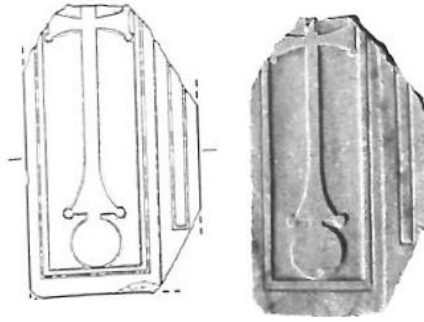
Yayın: S. Urano ve Y.
Fukatsu, 2020.

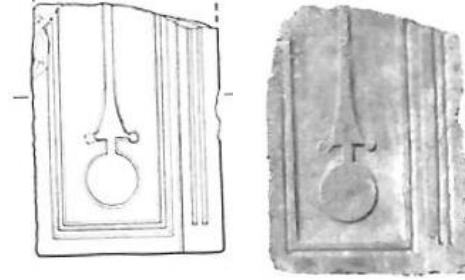
Kat. No: 191
Haç Tipi: Globus Üzerinde Haç
Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Şapel 8
Eser Tipi: Duvar Nişi
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

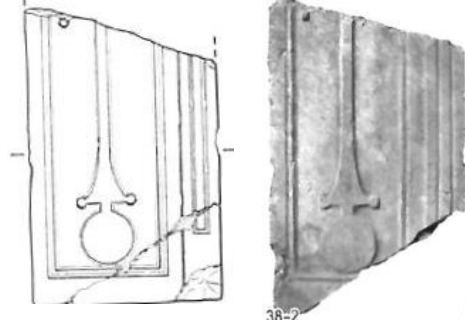
Kat. No: 192
Haç Tipi: Globus Üzerinde
Haç Haç
Yeri: Gemiler Ada/
Kilise 3
Eser Tipi: Ambon Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 193
Haç Tipi: Globus Üzerinde
Haç Haç
Yeri: Gemiler Ada/
Kilise 3
Eser Tipi: Ambon Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

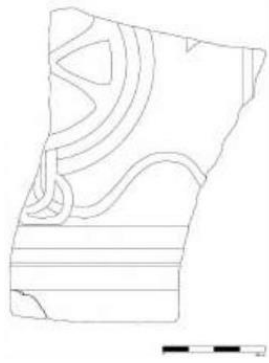
Kat. No: 194
Haç Tipi: Globus Üzerinde
Haç Haç
Yeri: Gemiler Ada/
Kilise 3
Eser Tipi: Ambon Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

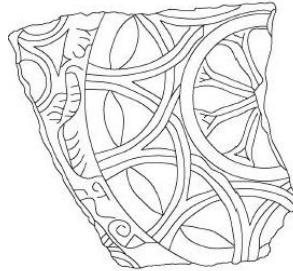
Kat. No: 195
Haç Tipi: Globus Üzerinde Haç
Haç
Yeri: Gemiler Ada/ Kilise 3
Eser Tipi: Ambon Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

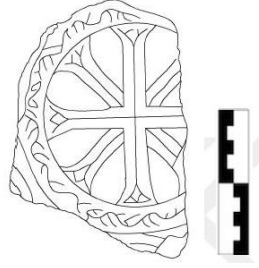
Kat. No: 196
Haç Tipi: Christogram
Yeri: Ksanthos/ Kazı Evi Eser Deposu
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

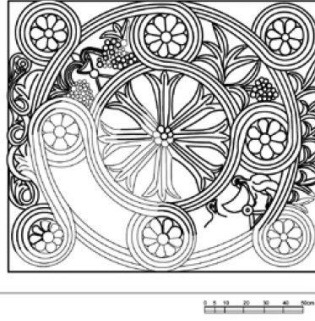
Kat. No: 197
Haç Tipi: Christogram
Yeri: Patara/Kent Bazilikası Trikonkhos
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: C. Demirton, 2018.

Kat. No: 198
Haç Tipi: Christogram
Yeri: Patara/Kent
 Bazilikası
 Kuzey Transept
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: C. Demirton,
 2018.

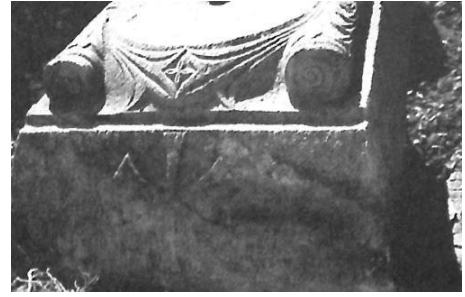
Kat. No: 199
Haç Tipi: Christogram
Yeri: Rhodiapolis
 /
 Rhodiapolis
 Kilisesi
 Kuzey Nef
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: A. Tiryaki,
 2012.

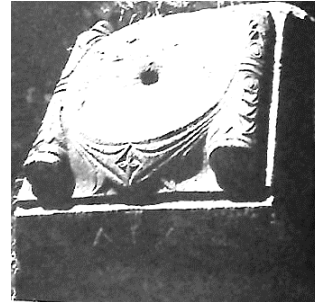
Kat. No: 200
Haç Tipi: Christogram
Yeri: Gemiler Ada/ Kilise
 4
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

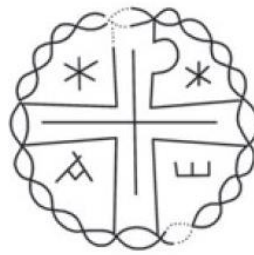
Kat. No: 201
Haç Tipi: Christogram
Yeri: Gemiler Ada/ Kilise
 4
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 202
Haç Tipi: Christogram
Yeri: Gemiler Ada/ Kilise 4
Eser Tipi: Sütun Başlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 203
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Olympos/3
 Numaralı Kilise
 Güney Nef
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
 :
Yayın: G. K. Öztaşkın,
 2022.

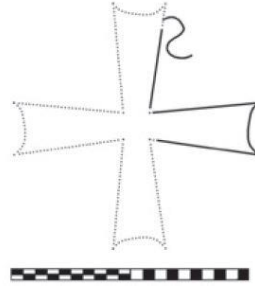

Kat. No: 204
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Olympos/2
 Numaralı
 Kilise,
 Vaftizhane
Eser Tipi: Levha
Teknik: Alçak
 Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın,
 2022.

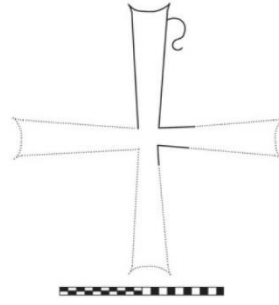

Kat. No: 205

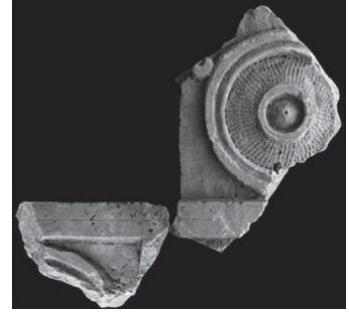
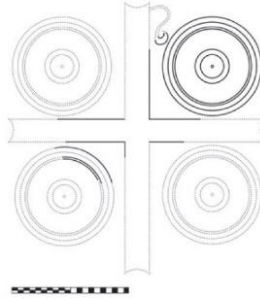
Haç Tipi: Staurogram
 Yeri: Olympos/ 3
 Numaralı Kilise,
 Naos
 Eser Tipi: Levha
 Teknik: Alçak Kabartma
 Tarihlendirme: 5-6. yy.
 Yayın: G. K. Öztaşkın,
 2022.

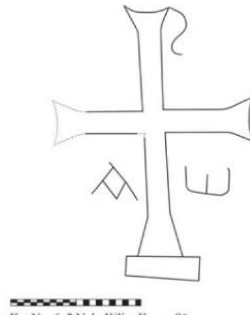
Kat. No: 206
 Haç Tipi: Staurogram
 Yeri: Olympos/ 3
 Numaralı Kilise,
 Naos
 Eser Tipi: Levha
 Teknik: Alçak Kabartma
 Tarihlendirme: 5-6. yy.
 Yayın: G. K. Öztaşkın,
 2022.

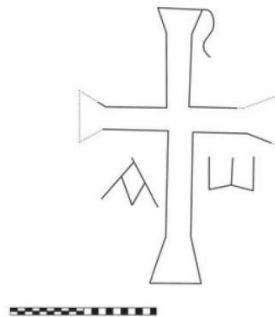
Kat. No: 207
 Haç Tipi: Staurogram
 Yeri: Olympos/ 2
 Numaralı Kilise,
 Vaftizhane
 Eser Tipi: Levha
 Teknik: Kabartma
 Tarihlendirme: 5-6. yy.
 Yayın: S. Sertel, 2017;
 G. K. Öztaşkın,
 2022.

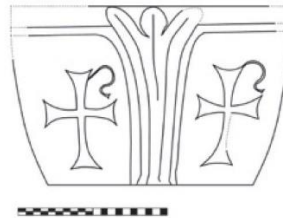
Kat. No: 208
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Olympos/ 2
 Numaralı
 Kilise, Naos
 Kapısı
Eser Tipi: Söve
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın,
 2022.

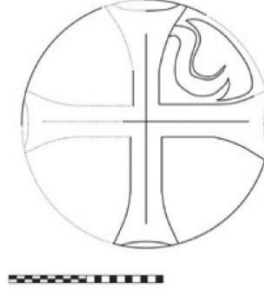
Kat. No: 209
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Olympos/ 2
 Numaralı
 Kilise, Naos
 Kapısı
Eser Tipi: Söve
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın,
 2022.

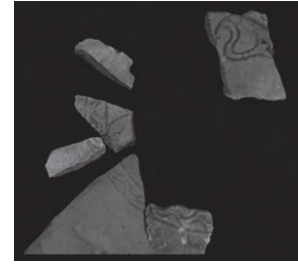
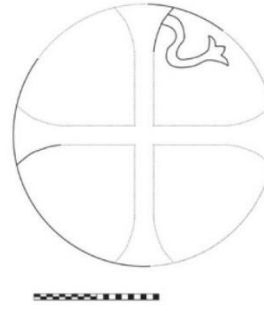
Kat. No: 210
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Olympos/
 Episkopeion
 M11
Eser Tipi: İmpost Blok
Teknik: Oyma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: G. K.
 Öztaşkın,
 2022.

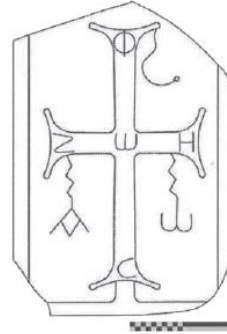
Kat. No: 211
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Olympos/ 2
 Numaralı
 Kilise, Naos
Eser Tipi: Levha Parçası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: S. Sertel, 2017;
 G. K. Öztaşkın,
 2022.

Kat. No: 212
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Olympos/
 Mozaikli Yapı
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: G. K. Öztaşkın,
 2022.

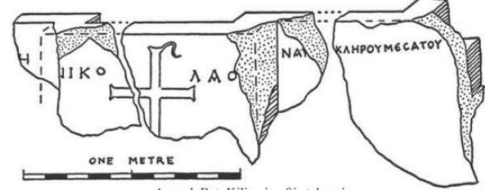
Kat. No: 213
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Karabel-Asarcık
 Yerleşimi/ Batı
 Asarcık
 Kilisenin
 Güneyi
Eser Tipi: Ambon Levhası
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 214

Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Karabel-Asarcık
 Yerleşimi/ Batı
 Asarcık Vaftizhane

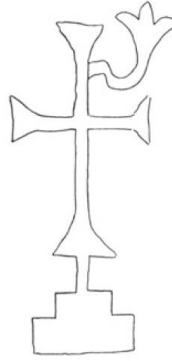
Eser Tipi: Vaftiz Teknesi
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009.

Kat. No: 215

Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Myra, Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi/ Mezar
 Girişinin Yanı

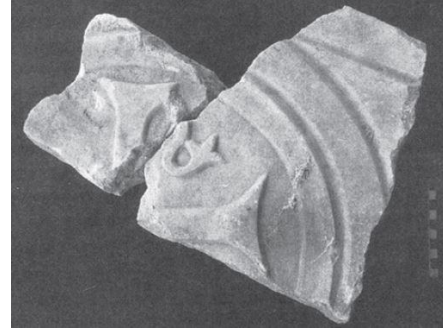
Eser Tipi: Duvar Yüzeyi
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: -
Yayın: H. J.
 Borchhardt,
 1975.

Kat. No: 216

Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Myra, Aziz
 Nikolaos
 Kilisesi/ Kilise

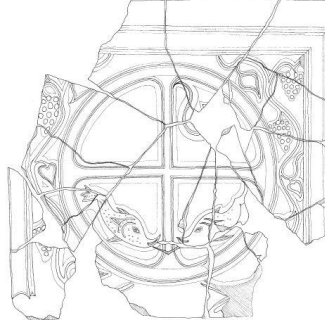
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: Y. Ötüken,
 1999; G. K.
 Öztaşkın, 2022.

Kat. No: 217
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Alakilise
Eser Tipi: Sütun
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. K.
 Öztaşkın,
 2022.

Kat. No: 218
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Limyra/
 Piskoposluk
 Kilisesi
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: A. Pülz, 2004;
 G. K.
 Öztaşkın,2022.

Kat. No: 219
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Limyra/
 Piskoposluk
 Kilisesi
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: A. Pülz, 2004

Kat. No: 220
Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Patara/ Kent
 Bazilikası
 Kuzey
 Transept
Eser Tipi: Levha
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-6. yy.
Yayın: C. Demirton,
 2018.

Kat. No: 221

Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Karabel-Asarcık/ Batı Asarcık Kilisesi Güney Eksedra

Eser Tipi: Kemer Alınlığı
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 6. yy.
Yayın: B. İşler, 2009; R. M. Harrison, 1963; Severin ve Grossmann, 2003.

Kat. No: 222

Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Ksanthos/ Kazı Evi Eser Deposu

Eser Tipi: Levha
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

Kat. No: 223

Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Ksanthos/ Kazı Evi Eser Deposu

Eser Tipi: -
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: -
Yayın: G. Yılmaz, 2022.

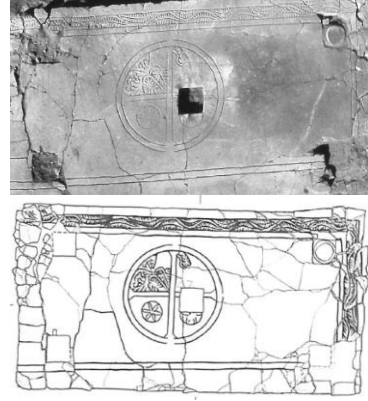
Kat. No: 224

Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Gemiler Ada/ Fethiye Müzesi
Eser Tipi: Pilaster Başlık
Teknik: Kabartma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

Kat. No: 225

Haç Tipi: Staurogram
Yeri: Gemiler Ada/ Kilise 3
Eser Tipi: Altar
Teknik: Kazıma
Tarihlendirme: 5-7. yy.
Yayın: K. Asano, 2010.

DEĞERLENDİRME

“Likya Bölgesi Taş Eserlerinde Haç Motifleri” konulu tez çalışması süresince Likya’da bulunan 26 antik yerleşim incelenmiş olup Bizans Dönemi’ne ait 225 adet eserde toplam 233 adet haç motifi tespit edilmiştir²³². İncelenen eserlerin malzemesinde kireç taşı yoğunluk göstermekle beraber mermerin de kullanıldığı tespit edilmiştir. 233 adet haç motifinin yapımında kabartma, alçak kabartma, derin oyma, ajur ve kazıma olmak üzere toplam 5 yapım tekniğinin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Tez çalışması, bölgeyi konu alarak yapılan yayınlar aracılığı ile yürütüldüğünden sınırlılıklar buna göre belirlenmiştir. Bu sınırlılıklar dahilinde yazıtlarda bulunan haç motifleri tez kapsamına alınmamıştır.

Likya Bölgesi taş eserleri üzerine yürütülen çalışmada tespit edilen 225 adet kireç taşı ve mermerden yapılmış eserde haç motifinin 98 adet levha ve 33 adet sütun başlığında yoğunlaştığı görülmüştür. Bunun yanında haç motiflerinin 9 adet lento, 10 adet konsol ve konsol parçası, 5 adet sarnıç bileziği, 5 adet ambon parçası ve korkuluğu, 4 adet lahit ve lahit kapağı, 2 adet levha üstü, 3 adet paye başlığı, 3 adet söve, 3 adet friz, 3 adet arşitrav, 3 adet pilaster başlık, 3 adet kemer kilit taşı, 2 adet kemer alınlığı, 2 adet paye, 2 adet blok, 3 adet duvar yüzeyi (Duvar yüzeyine işlenmiş olarak), 2 adet su havzası, 1 adet kuyu bileziği, 2 adet devşirme malzeme (devşirme olarak duvar yapımında kullanılmış), 2 adet duvar nişi, 1 adet sütun kaidesi, 1 adet duvar rölyefi, 1 adet baluster parçası, 1 adet kapı alınlığı, 1 adet arkosolium, 1 adet vaftiz teknesi, 1 adet sütun, 1 adet altar, 1 adet altar tabanı, 1 adet kapatma paneli ve 6 adet işlevi belirlenememiş parçaya dağıldığı gözlemlenmiştir. 225 eserden 5 tanesinin üzerinde birden fazla haç tipinin tasvir edildiği tespit edilmiştir.

Bölgede tespit edilen toplam 233 adet haç motifi 14 tipe ayrılmaktadır. Bunlardan 12 tanesi haç tipoloji tablosuna (Bkz. Tablo:1)²³³ göre şu şekildedir; 105 adet Malta (Kolları Yukarı Doğru Genişleyen Yunan) Haçı, 47 adet Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı, 4 adet Latin Haçı, 4 adet Mücevherli Haç (*Crux Gremata*), 8 adet Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç (*Crux Florida*), 3 adet Yunan (Eş Kollu), 2 adet Çifte

²³² 4 adet eser üzerinde farklı olmak üzere birden fazla haç tipi tespit edilmiştir. Bunlar: Kat. No: 37, Kat. No: 75, Kat. No: 90, Kat. No: 115.

²³³ E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, S. Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou’nun vermiş olduğu tipolojileri birleştirilmiş ve eklemeler yapılmıştır. Eklemeler metinde belirtilmiştir.

Haç (*Crux Gemina*), 1 adet Alpha ve Omegalı ile Birlikte Kullanılan Haç, 4 adet Globus Üzerinde Haç 2 adet Çatallı Haç, 23 Staurogram, 7 Christogram. Araştırma süresince tespiti yapılan ancak bahsedilen tipoloji tablosunda bulunmayan, 9 adet Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı ve 7 adet Palmet Kollu Malta Haçı olmak üzere, 2 adet haç tipi daha tespit edilmiştir.

Malta Haçı (Kolları Yukarı Doğru Genişleyen Yunan Haçı) dört eşit kolun yatay ve dikey olarak birleşerek, birleşim noktalarından itibaren haç kollarının tamamının genişleyip uçlara doğru sivrilmesiyle oluşmaktadır. Araştırma kapsamında bölgede tespiti yapılan 105 adet Malta (Kolları Yukarı Doğru Genişleyen Yunan) Haçın 24 tanesi²³⁴ kompozisyon içinde gösterilirken, 54 tanesi²³⁵ kompozisyondan bağımsız daire içinde, 18 tanesi²³⁶ ise sade olarak tasvir edilmiştir. Belirlenen Malta Haçlarının 13 tanesinin²³⁷ kollarında veya kollarının uçlarında inci (damla) benzeri yuvarlak motifler bulunmaktadır. Tespit edilen Malta Haçı tipinin, levha ağırlıklı olmak üzere kuyu bileziği, sütun başlığı ve kaidesi, pilaster başlık, lento, paye başlığı, kemer kilit taşı, kapı ve pencere söveleri, paye ve paye başlığı, konsol, templon levha üstü, templon arşitravı ve diğer arşitravlar, sarnıç bileziği, apsis frizi, lahit ve lahit kapağı, su havzası gibi birçok malzeme türünde kullanıldığı görülmektedir. Bunun nedeninin Malta Haçının boyutlandırılmasının Latin Haç tipine ve diğer tiplere göre daha kolay olması olabileceği düşünülebilir. Kullanılan malzemelerin geniş skalası, Malta Haçının küçük, büyük, süslü ve sade bir şekilde kullanıma daha açık olduğu izlenimi vermektedir.

Malta Haçın kompozisyon içinde yer almadığı, daire içinde betimlendiği tasvirlerde Malta Haçının merkezde kolları yukarı doğru genişler formda tasvir edildiği durumlarda süslemelerin genellikle haç kollarının oluşturduğu boşluklarda ve genişleyen haç kollarıyla dairenin kesişerek mekik biçimi verdiği bölümlerde olduğu görülmektedir. Rhodiapolis'teki iki levhada (Kat. No. 80 ve 81) net bir şekilde görülebilen bu düzenlemeye Likya'da yine Karabel-Asarcık'ta bulunan bir kilit taşında (Kat. No. 27),

²³⁴ Kat. No: 9-15, Kat. No: 18-21, Kat. No: 23, Kat. No: 55-56, Kat. No: 59, Kat. No: 65, Kat. No: 68-73, Kat. No: 79, Kat. No: 91, Kat. No: 96.

²³⁵ Kat. No: 1-7, Kat. No:16, Kat. No: 24-27, Kat. No:29, Kat. No: 31-32, Kat. No:34-35, Kat. No:37-44, Kat. No: 46, Kat. No: 48-54, Kat. No: 57-58, Kat. No: 60-64, Kat. No: 74-78, Kat. No: 81-86, Kat. No: 88, Kat. No: 94, Kat. No: 97, Kat. No: 99-104.

²³⁶ Kat. No: 8, Kat. No:14, Kat. No: 17, Kat. No: 22, Kat. No:26, Kat. No: 30, Kat. No: 33, Kat. No: 36, Kat. No: 45, Kat. No: 66-67, Kat. No: 87, Kat. No: 89, Kat. No: 92-93, Kat. No: 95-96, Kat. No: 98, Kat. No: 105.

²³⁷ Kat. No: 3-4, Kat. No: 24-25, Kat. No: 29, Kat. No: 32, Kat. No: 38-39, Kat. No: 46, Kat. No: 48, Kat. No: 52, Kat. No: 54, Kat. No: 57.

Alakilise’de tespit edilmiş bir sarnıç bileziğinde (Kat. No. 53), Ksanthos’taki bir levhada (Kat. No. 62) rastlanmaktadır. Malta Haçının üç şeridin iç içe geçmesiyle oluşan bir örgü benzeri motifle verilmesi örneğine ise Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi’nde bulunmuş bir levhada rastlanmaktadır (Kat. No. 49). Yine aynı örgü şeritlerden oluşturulmuş Malta Haçın bulunduğu levhada haçın alt kolunun iki yanında aslan (solda) ve kuş (sağda) figürleri yer almaktadır. Ksanthos’ta bulunan bir eserde ise Malta Haçı bir daire içinde ortada kendi formunda görülürken dairenin dışında birbirine simetrik iki güvercin figürü görülmektedir (Kat. No. 64). Alaca Sarnıç’ta bulunan bir sarnıç bileziğinde ise Malta Haçını çevreleyen dairenin dışında bir köpek figürü dikkat çekmektedir, ancak bu figür haça arkası dönük olması nedeniyle bir kompozisyon oluşturmayacak izlenimi vermektedir (Kat. No. 54). Malta Haçıyla birlikte görülen bir diğer süsleme ise çiçek motifidir. Rhodiapolis’te bulunan bir levhada (Kat. No. 82) hem haç kollarının oluşturduğu boşluklarda hem de haçı çevreleyen dairenin dışında görülen yapraklı çiçek motiflerinin benzerine Ksanthos’taki bir levhada (Kat. No. 60) rastlanmaktadır. Gemiler Ada Kilise 3’te bulunan bir levhada (Kat. No. 95) Malta Haçının çift şeritli bir baklava dilimi çerçeve bu çerçevenin dışında kare biçimli kalın başka bir çerçevenin ortasına yerleştirildiği görülmektedir. Dıştaki kare çerçevenin köşelerinde ise yaprak motiflerine yer verilmiştir. Malta Haçının bulunduğu eserlerin yapımında kabartma tekniği baskın rol oynarken, 11 tanesinde ajur, 4 tanesinde kazıma, 4 tanesinde derin oyma tekniği kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı olarak katalogladığımız bu grup, E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, S. Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou’nun vermiş olduğu tipoloji tablosunda bulunmamaktadır. Bu haç tipi, Yunan (Eş Kollu) Haç formunda olup, kolları birleşim yerlerinden düz bir şekilde ilerleyip haç kollarının uç kısımlarında genişlemesiyle oluşmaktadır. Bu tipi Malta Haçı formundan ayıran özellik ise, Malta Haçında kollar birleşim yerlerinden itibaren haç kolunun gövdesiyle birlikte genişlemesiyle oluşurken Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçında kollar uçlara doğru düz ilerlemekte ve sadece uçlarda genişlemektedir. Araştırma kapsamında bölgede tespiti yapılan 9 adet Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı tespit edilmiştir. Tespiti yapılan haçlardan 8 tanesi daire içinde (Kat. No. 93-96, Kat. No. 112 ve Kat. No. 114) tasvir edilirken, Andriake’de bulunan altar tabanına (Kat. No. 106) işlenmiş haç motifinin ve Gemiler Ada Şapel 8’de bulunan duvar rölyefindeki (Kat. No. 111) haç figürünün sade şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Gemiler Ada Şapel 8’de bulunan

haç motifi bitkisel bezemenin tam üstüne gelecek şekilde tasvir edilmiştir. Haç motifi zaman içinde tahribat yaşa da Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı olduğu gözlemlenebilmektedir. Andriake’de bulunan altar tabanında (Kat. No. 106) haçın kol uçları düz bir şekilde sonlanırken Arykanda örneğinde (Kat. No. 107) ve Gemiler Ada Güneş Şehri Kilisesi’nde bulunan altar tabanında (Kat. No. 112) haç kollarının, haçı çevreleyen daireyle birleştiği ve dışa doğru oval şekilde sonlandığı görülmektedir. Limyra’da bulunan 3 adet levha örneğinde (Kat. No. 108-110) ise haç kollarının uçlarda iç bükey olarak bir oval oluşturduğu ve kol uçlarının yukarı doğru uzağını görülmektedir. Limyra’daki örneklerden birinde (Kat. No. 110) ve Gemiler Ada’da bulunan altar tabanında (Kat. No. 112) haçı çevreleyen dairenin bitkisel motiflerle hareketlendirildiği ve haçın alt dikey kolunun her iki yanına da çiçek benzeri bitkisel bezemenin konumlandırıldığı görülmektedir. Bu örnekler dışındaki Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı formunda ek bir süsleme tespit edilmemiştir. 9 adet Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı motifinin bulunduğu eserlerde 6 adet kabartma, 1 adet alçak kabartma ve 2 adet kazıma yapım tekniği kullanıldığı tespit edilmiştir.

Palmet Kollu Malta Haçı olarak katalogladığımız grup, E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, S. Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou’nun vermiş olduğu tipoloji tablosunda bulunmamaktadır. Bu haç grubu Malta Haçı gibi dört eş kola sahip olup haç kollarının uçlara doğru palmet yapraklarına dönüşmesiyle oluşmaktadır. Tez çalışması kapsamında yapılan araştırmada 7 adet Palmet Kollu Malta Haçı tespit edilmiştir. Tespiti yapılan Palmet Kollu Haçların 5 adeti yalnız görünürken Rhodiapolis Kilisesi’nde bulunan bir levhada (Kat. No. 75) daire içindeki Malta Haçlarının üzerinde yine daire içinde iki Palmet Kollu Malta Haçı görülmektedir. Karabel-Asarcık’ta mezar odasında yer alan bir lahit kapağında (Kat. No. 115) ise sade tasvir edilmiş bir Kolları Genişleyen Latin Haçının yanında daire içinde Palmet Kollu Malta Haçı tespit edilmiştir. Yalnız görünen Palmet Kollu Malta Haçı tasvirleri ise, Istlada’da bulunan 1 adet levha (Kat. No. 116), Alakilise’de 1 adet pilaster başlığı (Kat. No. 117), Myra Aziz Nikolaos Kilisesi’nde 1 adet levha (Kat. No. 118), Ksanthos Kenti deposunda yer alan 1 adet levha (Kat. No. 119) ve 1 adet baluster başlığı (Kat. No. 120) şeklinde tespit edilmiştir. Istlada’da bulunan levha tahrip olduğu için haçın sadece sağ ve alt kolu görülebilmektir. Kataloğa eklenen tüm Palmet Kollu Malta Haçlarının daire içinde tasvir edildiği ve hepsinin kabartma tekniğinde yapıldığı tespit edilmiştir.

Tez çalışması kapsamında yapılan araştırmada Alacahisar Kilisesi'nde 1 adet kiborium sütun başlığı (Kat. No. 121), Patara, Hac Kilise Mezarlığında 1 adet lahit (Kat. No. 122), Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi'nde 1 adet levha (Kat. No. 123) ve Ksanthos'ta 1 adet levha (Kat. No. 124) olarak toplamda 4 adet Latin Haç tespit edilmiştir. Ksanthos'ta bulunan Latin Haç kazıma tekniğinde işlenirken diğer üç örnekte kabartma tekniği kullanılmıştır. Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi'nde bulunmuş olan levha (Kat. No. 123) çevresinde iç içe geçmiş ve düğüm şeklini almış şeritlerle oluşturulmuştur. Levhanın üzerindeki haç motifi Yunan (ya da Eş Kollu) Haça benzese de dikkatli bakıldığında alt kolun diğerlerinden biraz daha uzun tutulduğu görülmektedir.

Likya'da bulunan Bizans taş eserlerinde toplam 47 adet Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı tespit edilmiştir. Bu haç tipinin sütun başlığı ve levha ağırlıklı olmak üzere silme, konsol, lahit kapağı, paye başlığı, blok, duvar yüzeyi, altar tablası, friz parçası, kemer alınlığı, lento, duvar nişi, ambon korkuluğu, devşirme malzeme ve işlevi belirlenememiş parçalar gibi çeşitli malzemeler üzerinde motif olarak kullanıldığı görülmektedir. Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı tasvirlerinin yapımında 5 adet kazıma yapım tekniğinin haricindekiler (Kat. No. 137, Kat. No. 140-142, Kat. No. 167 ve Kat. No. 170) kabartma tekniği kullanılarak yapılmıştır.

Adından da anlaşılacağı üzere haç kollarının uçlara doğru genişlemesiyle oluşturulan bu haç motifi genellikle sadece uçlarda genişleme gösterse de Karabel-Asarcık'taki bir paye başlığı ve üç adet silme (Kat. No. 132-135), Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi'nde yer alan bir levha (Kat. No. 136), Limyra'da bulunan bir friz parçası ve sütun başlığında (Kat. No. 146-147) haç kollarının, kesişim yerlerinden başlayarak uçlara doğru tümenden genişlediği görülmektedir. Ayrıca kazıma tekniği kullanılarak yapılmış bu tipteki haç motiflerinde (Kat. No. 137 ve Kat. No. 140-141), genişleyen haç uçlarının ters üçgenler şeklinde tasvir edildiği görülmektedir. Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı, motif olarak kullanıldığı eserlerde Karabel-Asarcık'ta mezar odasında bulunan iki lahit kapağında (Kat. No. 37 ve Kat. No. 115) ve Tlos Kent Bazilikasında bulunan bir levha (Kat. No. 90) yanlarında Malta Haçı ile tasvir edilirken diğer eserlerde tek başına tasvir edildiği görülmüştür. Karabel-Asarcık'taki örnekte Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı merkezde yer alırken Malta Haçları daire içinde merkez haçın iki yanına yerleştirilmiştir. Tlos'taki örnekte ise levha üstünde bulunan haç bezemeleri yan yana sıralanmış şekilde verilmiştir. Gemiler Ada Kilise 3'te bulunan bir templon levhasında (Kat. No. 164) ise ortada bir daire içinde, ana hatlarıyla Christogram

benzetebildiğimiz bir şeklin iki yanına Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı yerleştirilmiştir. Ortadaki Christogram benzeri bezemeyi içine alan dairenin altında düğüm oluşturarak her iki haçın alt koluna uzanan iki sarmaşık benzeri motif dikkat çekmektedir. Aynı örneğin benzerine Tlos Kent Bazilikasında bulunan iki levhada (Kat. No. 157-158) rastlanılmaktadır. Farklı haç tipleriyle tasvir edilmiş bu örneklerin yanında Finike’de bulunan bir sütun başlığında (Kat. No. 150) Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı merkezde olup etrafı bitkisel bezemelerle çevrelendiği görülürken Alakilise’de bulunmuş tahrip olmuş (üst kollar günümüze gelememiştir) bir levhada (Kat. No. 149) iki adet tavus kuşunun haçın iki yanında haça eşlik ettiği görülmektedir. Alakilise’de bulunan bir levha örneğinde (Kat. No. 148) ve Gemiler Ada Şapel 7’de bulunan bir duvar nişinde (Kat. No. 163) ise Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı yarım daire bir kemer altında verilmiştir. Alakilise’de bulunan bir levhada levhanın alt kısmı tahrip olduğu için başka bir süsleme olup olmadığı bilinmemektedir. Gemiler Ada’da bulunan duvar nişi örneğinde haç figürü burmalı iki sütunun taşıdığı yarım daire kemerin deniz kabuğu şeklinde tasvir edildiği ve haçın üst koluna gelecek şekilde bir incinin yerleştirildiği görülmektedir.

Tespit edilen 47 adet Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçtan 4 tanesinin (Kat. No. 142, Kat. No.144-145, Kat. No. 165) levha üzerinde daire içinde tasvir edildiği görülmektedir. Karabel-Asarcık’ta bulunan bir silmede (Kat. No.134), Gemiler Ada Kilise 3’te tespit edilmiş bir ambon korkuluğunda (Kat. No. 166), Gemiler Ada Kilise 4’te yer alan bir sütun başlığı (Kat. No. 168) ve Alakent Kilisesi’nin doğu duvarında bulunmuş devşirme bir malzeme (Kat. No. 169) üzerinde gözlemlenen Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçın, kollarına yerleştirilen inci benzeri yuvarlak formdaki tasvirler ile bezenmiş olduğu görülmektedir.

Bölgede tespiti yapılan Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçlardan 4 tanesinde (Kat. No. 126, Kat. No. 168-170) dikey alt koldan aşağı doğru uzanan sap benzeri motif dikkat çekmektedir. Choma Geç Devir Kilisesi narteksinde bulunan bir blok (Kat. No. 126), Gemiler Ada Kilise 4’te tespit edilmiş bir sütun başlığı (Kat. No. 168), Alakent Kilisesi narteksi doğu duvarında gözlemlenen bir devşirme malzeme (Kat. No. 169) ve Myra Aziz Nikolaos Kilisesi avlusunda tespit edilmiş bir templon payesi (Kat. No. 170) üzerinde tespit edilmiş bu sap benzeri çıkıntı, bu haç motiflerinin bir Tören Haçı özelliği taşıdığı fikrine ulaşılmasını sağlayabilir. Tören haçları, Bizans Döneminde yapılan ayinlerde kullanılmaktadır. Ayinde taşınan haçların alt kollarında bulunan

sapların bir kaideye takıldığı ve ahşap bir asa ile taşındığı bilinmektedir. Bu tür Tören Haçlarının genellikle taç giyme törenleri ve Ökaristi ayininde kullanıldığı bilinmektedir²³⁸.

Tez çalışması kapsamında Likya Bölgesinde yapılan çalışmada sadece 2 adet Çatallı Haç motifli eser tespit edilebilmiştir. Alacahisar Kilisesi kuzey nefte bulunan bir arkosolium kemerinin alınlığına (Kat. No. 171) ve Dereğzı Kilisesi'nde bulunan bir duvar blok üzerine kazıma tekniği ile işlenmiş olan Çatallı Haç figürü (Kat. No. 172), S. Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou'nun vermiş olduğu haç tipolojisindeki Çatallı Haç ile uyuşmaktadır. Latin haç formunda alt kolu uzun tutulmuş olan haçın kol uçları Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı formunun kazıma tekniğinde görülen örneklerinin aksine haricindekiler (Kat. No. 137, Kat. No. 140-141) uçlarda ters bir üçgen oluşturmamaktadır.

Dikey bir haç kolunu üstteki kısa alttaki uzun olmak üzere iki yatay kolla kesildiği Çifte Haç (*Cruce Gemina*) tipi, Likya Bölgesinde 2 adet eser üzerinde gözlemlenmiştir. Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nde tespit edilen iki templon başlığında (Kat. No. 173 ve Kat. No. 174) kendisini çevreleyen bitkisel bir motifin ortasında yalnız şekilde görülen Çifte Haç motifi yatay iki kolun, dikey kolun uç tarafına doğru aşağıda boşluk bırakacak şekilde üsttekinin kısa alttakinin daha uzun olarak tasvir edilmesinden dolayı E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert'in verdiği haç tipoloji tablosundaki Çifte Haç ile uyuşmaktadır.

Likya Bölgesi'nde tespit edilmiş Mücevherli Haç (*Cruce Gemmata*) motifi, taş eserlerde üzerine derin oyma tekniği kullanılarak yapılan geometrik veya bitkisel süslemeler olarak görülmektedir. Bölgede 4 adet Mücevherli Haç tespit edilmiştir. Bunlardan 2 tanesi Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı formundayken (Kat. No. 175 ve Kat. No. 176) diğer 2 tanesi Yunan (Eş Kollu) Haç (Kat. No. 177 ve Kat. No. 178) formundadır. Demre, Günağı Yerleşiminde bulunan kapı alınlığında (Kat. No. 175) haç gövdesi derin üçgen şeklindeki oyuklarla hareketlendirilmiştir. Bu örnekte haçın sol kolunun altında görülen yarım kalmış Alpha (*A*) tamamlanmadığı için bu örnek mücevherli haç tipine alınmıştır. Alakilise'nin narteks frizinde tespit edilmen başka bir örnekte ise (Kat. No. 176) Mücevherli Haç Günağı Yerleşimindeki gibi üçgen derin oyuklarla süslenmiştir. Haçın alt kolunun ucunda ise haçın üstüne yerleştirildiği bir yarım

²³⁸ M. A. Eser, *age.*, s. 37.

daire göze çarpmaktadır. İçinde yer aldığı bitkisel örüntüyü bozarak buraya yerleştirilmiş bu yarım daire bir platform ya da bir globusa gönderme olabileceği düşünülebilir. Dikkatli bakıldığında Mücevherli Haç taşıyan bu yarım dairenin üstünde haçın alt kolunun iki yanından uzanan basamak şeklinde (her iki taraftan da üç adet) bir tasvir görülmektedir. Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi galeri katında bulunan bir levha örneğinde (Kat. No. 177) ise yine üçgen biçiminde derin oymalar şeklinde süslemelere yer verilmiştir. Yunan Haç biçiminde tasvir edilen Mücevherli Haçın etrafı bir bordürle çevrelenirken bu bordürün alt ve üst kolların hizasında geniş bir düğüm motifi ile sonlandığı görülmektedir. Bordürle çevrelenmiş haçın kollarının oluşturduğu dört boşluk yapraklı bitki motifiyle süslenmiştir. Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi Episkopeionunda bulunan bir yazıtta (Kat. No. 178) ise Mücevherli Haçta ise diğer örneklerde görülen üçgen şeklindeki derin oymalar yerini bitkisel motiflere bıraktığı görülmektedir. Haçın yatay kollarının her ikisinin uçlarında dışa doğru taşan, damla motifi benzeri bir hareketlenme gözlemlenmektedir. Bu hareketlenme tahrip olduğu için dikey kollarda tespit edilememekle birlikte Kollarının Uçlarına Damla Motifi Yerleştirilmiş Haç Tipi altında kataloglanması açısından eldeki veriler yetersizdir.

Likya Bölgesinde yapılan çalışmada 1 adet, genellikle yatay kollardan aşağı doğru sarkan ve İsa'nın birinci ve sonunca yani başlangıç ve son olduğunu temsil eden Yunanca Alpha (A-sol kolda) ve Omega (Ω -sağ kolda) harflerinin bulunduğu, Alpha-Omega ile Birlikte Kullanılan Haç tipi tespit edilmiştir. Ksanthos'ta bulunan bir levha (Kat. No. 179) üzerinden bulunan haçın yalnızca iki yatay kolu günümüze gelebilmiştir. Tahrip olduğu için haç tipi kesin olarak belli değildir ancak yatay kolların duruşundan ve haçı çevreleyen dairenin haç kollarına bitişik olmasından yola çıkarak haç tipinin Malta Haçına benzediği varsayımı yapılabilir.

Bölgede yapılan araştırmada, bazı kaynaklarda Yaşam Haçı olarak da adı geçen ve “yeniden yaşamı” ve “ruhun Cennet özlemine” simgelediği düşünülen²³⁹, 8 adet Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç (*Crux Florida*) tespit edilmiştir. Ele alınan 8 adet haçın 5 tanesi kabartma (Kat. No. 180, Kat. No. 182-184), 2 tanesinin alçak kabartma (Kat. No. 150 ve Kat. No. 187), 1 tanesinin kazıma (Kat. No. 185) tekniğinde yapıldığı görülmektedir. Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi avlusunda bulunan levhada (Kat. No. 180) haç tipi Malta Haçına benzemektedir. Ancak yatay kollar, dikey kollardan biraz daha

²³⁹ E. Dinkler ve E. Dinkler-von Schubert, *age.*, s. 29.; F. Bayram, *agm.*, s. 101.

uzun tutulmuştur. Kolların her birinin ucuna ikişer adet yuvarlak bezemeler yapılmıştır. Bu bezemeler inci veya damla motifine benzetilmek istenmiş olabilir. Dikey alt kolun uzundan türeyerek yukarı doğru kıvrılan ince dalların uçlarında sarmaşık yaprağına benzeyen bir bitki görülmektedir. Bu bitki tasvirinin bir benzerine Limyra'da Ptolemaion'daki Kilisede bulunan ambon levhasında (Kat. No. 181) ve Alakent Kilisesi'nde bulunan bir su havzasında (Kat. No. 187) rastlanmaktadır. Ambon levhasındaki (Kat. No. 181) haç motifi Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin haçı tipinde, kol uçları Myra'daki levha örneğindeki gibi inci veya damla motifiyle bezenmiştir. Dikey alt kolun altından uzayan sarmaşık Limyra'da tek olarak önce yukarı sonra da aşağı doğru kıvrılmaktadır. Alakent Kilisesi'nde bulunan bir su havzasında (Kat. No. 187) ise bitki motifi Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki levhada (Kat. No. 180) olduğu gibi haçın dikey alt kolundan ikiye ayrılarak sol ve sağ yatay kollara doğru uzanmaktadır. Tlos'ta bulunan Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç motifinin bulunduğu eserlerin (Kat. No. 182-184) üçünde de haç tipi Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçına benzer, ancak eserlerde bulunan haç, ortada kesişen dikey kolların uzun, yatay kolların ise daha kısa olduğu bir haç olarak tasvir edilmiştir. Dikey alt kolun altından, Myra ve Limyra'daki örneklerden farklı olarak, kenger yaprağına benzeyen kalın yapraklı bir bitki iki taraftan yukarı doğru uzanmaktadır. Tlos'ta bulunan iki levhada (Kat. No. 182-183) Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç motifi, sütunlarla taşınan yarım kemer altında tasvir edilmiştir. Gemiler Ada Şapel 8'de tespit edilmiş olan levhada (Kat. No. 186) merkezdeki haçın alt kolunda görülen bitki motifi diğer örneklerden epey farklıdır. Alt koldan aşağı doğru sarkar şekilde üç yapraklı bir bitki motifi tasvir edilmiştir.

Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey avlusunda bulunan bir levhada (Kat. No. 185) ise merkezdeki haç Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçının altından türeyen bitki motifleri diğerinden farklı olarak stilize edilmiş şekilde verilmiştir. Stilize şekilde verilen bitki motifi kıvrımsız bir şekilde yukarı doğru şerit şeklinde uzadığı görülmektedir. Ayrıca merkezde yer alan Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçının kollarına kazınmış Yunanca harfler dikkat çekmektedir. Üst kolda *PH*, alt kolda *C*, Sol yatay kolda *Z* ve sağ yatay kolda *H* harfleri bulunurken kolların kesişim yerindeki kısmın tahrip olduğu görülmektedir. Özgün halinde *PH*, *C*, *X* ve *H* harflerinden oluşan "*PWC*" (Işık) ve "*ZWH*" (Yaşam) kompozisyonunu tamamlayan harfin, tahrip olan kısımda yer alan *W*

harfi olduğu düşünülmektedir²⁴⁰. Işık ve Yaşam kelimelerini simgeleyen bu harflerin Dünya ve ahirette inancı ve kurtuluşu sembolize ettiğine inanılmaktadır²⁴¹. Likya'daki örneğe bakıldığında Işık-Yaşam sembolizmi Karabel-Asarcık'ta bulunan 4 eserde daha karşımıza çıkmaktadır. Karabel-Asarcık'ta Işık-Yaşam harflerinin mezar odasında bulunan 1 ve 2 numaralı lahitlerin (Kat. No. 115 ve Kat. No. 37) kapaklarında Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçlarının kollarına yerleştirildiği görülmektedir. Batı Asarcık'ta bulunan bir ambon levhasında (Kat. No. 213) ve kilisenin Güney eksedrasının kemer alınlığında (Kat. No. 221) ise harflerin Staurogramları oluşturan haç kollarına yerleştirildiği görülmektedir. Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nde bulunan levha (Kat. No. 185) hariç Alt Kolundan Yapraklar Türeyen Haç tipinin kollarının her birinin iki ucunda da birer inci (ya da damla) motifi görülmektedir.

Çalışma kapsamında Likya Bölgesinde Yunan (ya da Eş Kollu) Haç motifli toplam 3 adet tespit edilmiştir. Eserlerin her ikisi de kabartma tekniği kullanılarak yapılmıştır. Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi'nin avlusunda bulunan bir templon levhasında (Kat. No. 188), yan yana ikişerli şekilde dizilmiş toplam 12 adet Yunan haç görülmektedir. Her bir haç kendi etrafında kare şeklinde ince bir bordürle sarılmış ve bu bordürler birbirine küçük düğümlerle bağlanmıştır. Bordürün içinde kalan haç motifinin her bir kolunun oluşturduğu boşluğa bir uzantı eklenmiştir. Bu uzantının E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, S. Kalopissi-Verti'nin oluşturduğu tipolojide yer alan Işık Saçan Haça (*Crux Radiata*) benzerliğiyle dikkat çekse de levhadaki tasviri bu haç tipine benzetmek için yeterli değildir. Aynı uzantı Arykanda'da bulunan bir levha (Kat. No. 80) örneğinde de görülmektedir. Ancak Arykanda örneği çokça tahrip olduğundan böyle bir çıkarım yapmak için yeterli değildir. Bu uzantılar yapan usta tarafından boşluk doldurmak için konulmuş olabilir. Tlos Kent Bazilikasında bulunan sepet tipi bir sütun başlıkta (Kat. No. 189) ise Yunan Haçı iki sıralı şeridin iç içe geçmesiyle oluşturulan örgü biçimindeki uzantılarla oluşturulmuştur. Bu örnek üzerinde görülen örgü motifine Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nde bulunan levhada (Kat. No. 47) ve Tlos Kent Bazilikasında bulunan başka bir levhada (Kat. No. 90) rastlanmaktadır. Tlos örneği tahrip olduğundan haçın tipi belirlenemese de örgü motiflerinin bulunduğu görülebilmektedir. Yine Tlos Kent Bazilikasında tespit edilmiş bir levhada (Kat. No. 190) daire içine yerleştirilmiş, Yunan (Eş Kollu) Haç bulunmaktadır. Haçın kolları düz bir şekilde ilerlerken kollar şeritlerle

²⁴⁰ Semiha Yıldız Ötügen, "Işık-Yaşam PWC-ZWH", *Calbis: Baki Öğün'e Armağan*, Ankara 2006, s. 131.

²⁴¹ Bu sembolizmin kaynağı İncil'de İsa'nın sözlerine dayandırılmaktadır: "Ben dünyanın ışığıyım, kim beni izlerse karanlıkta kalmayacak, yaşamın ışığına sahip olacaktır." (Yu. 8:12); S. Y. Ötügen, agm., s. 131.

hareketlendirilmiştir. Haç kolları uçlarda içbükey şekilde oval bir form kazanırken genişleme yapmadan düz bir şekilde dışa doğru uzadığı görülür. Haç kollarının düz bir şekilde dışa doğru uzamasından dolayı bu eser Malta Haçı veya Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı tipi kategorisine alınmamıştır. Ayrıca Tlos'ta yer alan bu levha örneğinde haç motifinin dikey alt kolundan aşağı doğru uzanan sap benzeri bir çıkıntı motifi bulunmaktadır. Bu özellikle birlikte motifin Tören Haçı özelliği taşıdığı düşünülebilir.

Araştırma kapsamında Likya Bölgesi'nde 5 adet Globus Üzerinde Haç motifi tespit edilmiştir. Dünyayı ve Hristiyanlığı sembolize ettiği bilinen Globus, "Göksel Küre" olarak da anılmaktadır. Roma Dönemi'ne zaferin ve hakimiyetin sembolü olarak kullanılan küre tasviri, II. Theodosius ile birlikte haç ile birleşerek Bizans'ta gücün bir simgesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda sikkeler üzerinde Konstantinopolis'in kişileştirmesi olarak da kullanıldığı bilinmektedir²⁴². Tespit edilen Globus Üzerinde Haçlardan 4 tanesi tek bir ambonun parçasıdır (Kat. No. 192-195). Gemiler Ada Şapel 8'de bulunan bir duvar nişinde iki adet burmalı sütun figürüyle taşınan bir yarım daire kemerin altında Globus üzerinde taşınan bir Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı gözlemlenmektedir. Haçın üst koluna yerleştirilen ince ve üzerinde yükselen deniz kabuğu biçimli yarım kemer Gemi Adalar Şapel 7'de görülen duvar nişindeki (Kat. No. 163) örnekle neredeyse aynıdır. Gemiler Ada Kilise 3'te yer alan ambon parçalarındaki (Kat. No. 192-194) haç tasvirleri ise birbiriyle benzerlik göstermektedir. Her birinin haç kollarında inci (ya da damla) motifi benzeri bir motif yer alırken dikey alt kollarından uzanan sap benzeri bir figür ile Globus üzerine oturmaktadır. Parçalardan biri (Kat. No. 195) fazlasıyla tahrip olmasına rağmen aynı ambona ait oldukları için bu örneğin de Globus Üzerinde Haç özelliği taşıdığı kanısına varılarak bu tip altında ele alınmıştır. Sözü geçen Globuslu kısmı günümüze gelebilmiş ambon parçalarının alt kolundan uzanan sap benzeri motifin Globus üzerine yerleştirilmesinden dolayı bu örnekler Tören Haçı özelliği gösteren haçlar arasına alınmamıştır.

Bazı araştırmacılar tarafından haç tipleri arasında değerlendirilen Christogramlar, bu araştırma kapsamında da bir haç tipi olarak ele alınmıştır. Likya Bölgesinde tespit

²⁴² Alexander Kazhdan, "Sphaira", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3 New York 1991, s. 1936.; Dilek Maktal Canko, "Sikkeler Işığında Bizans'ta İmparatoriçe İmgesi (780-1204)", *Art-Sanat*, 8, İstanbul 2017, s. 117.; Ayrıca Globus hakkındaki tartışmalar için bkz.: Josef Deer, "Der Globus Des Spätromischen und Des Byzantinischen Kaisers. Symbol oder Insigne?", *Byzantinische Zeitschrift*, 54, Berlin 1961, s. 53-85.

edilen toplamda 7 adet Christogram bulunmaktadır. Ksanthos'ta 1 adet, Patara'da 2 adet, Rhodiapolis'te 1 adet olmak üzere 4 adet levhada ve Gemiler ada Kilise 4'te bulunan 3 adet sütun başlığında Christogram motifi bulunmaktadır. Bu Christogramlar, Christogram tipolojisinde verilen Tip 2 (Şek. 2) grubunda değerlendirilebilir. Iota-Chi (*I-X*) harflerinden oluşan yıldız benzeri bir sembole benzeyen Tip 2 grubundan farklı olarak Patara ve Rhodiapolis'te tespit edilen 3 adet (Kat. No. 197-199) Christogramda ek bir yatay kol daha eklenmiştir. Ksanthos'ta bulunan levha örneği (Kat. No. 196) tahrip olduğu için yalnız çapraz iki kol görülebilmektedir. Bu yüzden tipolojisi kesinleştirilememiştir. Ksanthos örneğinde Christogramı çevreleyen bir daire ve bu dairenin altında kurdele tasviri görülmektedir. Patara Kent Bazilikasında bulunan iki örnek (Kat. No. 197-198) birbirine benzemektedir. İki örnekte de toplamda sekiz kol tasvir edilmiştir. Christogram kollarının uçlara doğru genişlediği görülmektedir ve ikisi de bir daire içinde tasvir edilmiştir. Kat. No. 197'de Christogramın dışında yaprak motifleri ve yarım yay şeklinde iç içe geçmiş süsleme devam ederken Kat. No. 198 tahrip olduğu için süslemesi izlenememektedir. Rhodiapolis Kilisesi'nde bulunan bir levha örneğinde (Kat. No. 199) ise Christogram yine sekiz kollu olup, kol uçları palmet şeklini almaktadır. Bir daire içine yerleştirilmiş Christogram motifinin etrafı başka bir daire ile çevrelenmiş ve bu iki dairenin arası bitkisel bezemelerle doldurulmuştur. Diğer örneklerden farklı olarak Gemi Adalar Kilise 4'te bulunan sütun başlıkları (Kat. No. 200-202) üzerinde yer alan Tip 2 altında değerlendirilen Christogramlar, daire içine alınmamış, sade şekilde tasvir edilmişlerdir.

Hem haç tipleri hem de Christogramlar arasında gösterilen Staurogram örneklerine Likya Bölgesinde sıkça rastlandığı görülmektedir. Likya Bölgesinde toplamda 23 Staurogram tespit edilmiştir. Bunlardan 11 tanesi Malta Haçı formunda (Kat. No. 203-207, Kat. No.211-212, Kat. No. 218-219, Kat. No. 224-225), 9 tanesinin ise Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı formunda (Kat. No. 208-210, Kat. No. 213-214, Kat. No. 217, Kat. No. 221-222) olduğu tespit edilirken 3 adet motifin (Kat. No. 220, Kat. No. 216 ve Kat. No. 223) tahribattan dolayı haç tipi belirlenememiştir. Tespit edilen Staurogramların 9 tanesi (Kat. No. 203-204, Kat. No. 211-212, Kat. No. 216, Kat. No. 218-220, Kat. No. 223, Kat. No. 224-225) daire içinde tasvir edilirken 1 adet platformlu haç (Kat. No. 208), 1 adet Basamaklı Haç (Kat. No. 215), 1 adet Globus Üzerinde Haç (Kat. No. 217) ve 5 adet Alpha-Omega ile Birlikte Tasvir Edilen Haç tipi (Kat. No. 203, Kat. No. 208-209, Kat. No. 213, Kat. No. 221) tipinde olduğu gözlemlenmiştir.

Staurogram tasvirlerinin yapımında ise 15 eserde kabartma, 7 eserde kazıma ve 1 eserde derin oyma tekniği kullanılmıştır.

Staurogramlar genel olarak 3 ana tipe (Şek. 3) ayrılmaktadır. Bu üç tipin de izlerini Likya Bölgesinde sürmek mümkündür. I. Tip (Sade *Rho* Karakterli) Staurogramın örneği Olympos, 3 Numaralı Kilise’de bulunmuş bir levhada (Kat. No. 203) ve Gemiler Ada’da bulunmuş bir pilaster başlıkta (Kat. No. 224) tespit edilmiştir. İki örnekte de Malta Haçı tipine benzeyen haç formunun üst dikey kolu *Rho* “P” şeklini alacak biçimde şekillendirilmiştir. Olympos, 3 Numaralı Kilise’de bulunan bir levhada (Kat. No. 203) dalgalar halinde ilerleyen iki çizgi Staurogramın etrafını çevrelerken kollarında bıraktığı izlenim Boru Biçimli Kollara Sahip Haç tipini andırmaktadır. Ayrıca Staurogramın yatay iki kolunun altında Alpha ve Omega harfleri tasvir edilmiştir. Gemiler Ada’da ele geçen pilaster başlıkta ise Staurogram, süslemesiz bir daire içine yerleştirilmiştir. Dairenin dışında, iki yanında kazıma şeklinde iki adet I. Tip Staurogram yerleştirilmiştir. Merkezdeki Staurogramın altında bir tabula üzerinde bağış yapan kişinin adı olduğu tahmin edilen Yunanca harfler yer almaktadır.

Bölgede yapılan çalışmada toplam 8 adet II. Tip (“S” Kıvrımı Şeklinde *Rho* Karakterli) Staurogram tasvirli eser (Kat. No. 204-209, Kat. No. 222-223) tespit edilmiştir. Bölgede tespit edilen III. Tip (“S” Kıvrımlı Dal Şeklinde Stilize Edilmiş *Rho* Karakterli) Staurogramları ise ikiye ayırmak mümkündür. İlki sadece “S” kıvrımının görüldüğü normal kıvrık dallı Staurogram (Kat. No. 210, Kat. No. 213-214, Kat. No. 221), ikincisi ise “S” kıvrımının bitkisel bezemeye dönüştüğü Staurogramlar (Kat. No. 211-212, Kat. No.215-220, Kat. No. 225).

Olympos, 2 Numaralı Kilisede bulunan bir levha parçasında (Kat. No. 211) Staurogramın “S” kıvrımının yukarıya doğru uzarken sarmaşık yaprağına dönüştüğü görülmektedir. Bunun yanında Olympos, Mozaikli yapıda (Kat. No. 212), Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi mezar yapısının girişinde tespit edilmiş duvara kazılmış bir örnekte (Kat. No. 215), Myra, Aziz Nikolaos Kilisesi’nde bulunmuş bir levhada (Kat. No. 216), Alakilise’de bir sütunun üzerinde (Kat. No. 176) ve Limyra, Piskoposluk Kilisesi’nde bulunmuş iki levhada (Kat. No. 218-219) Staurogram “S” kıvrımının kıvrılarak üç çatalı bir zambak motifine dönüştüğü görülmektedir. Patara Kent Bazilikasında bulunmuş ve büyük ölçüde tahrip olmuş bir levha (Kat. No. 220) üzerinde ise Staurogram “S” kıvrımının çiçek şeklini alırken Gemiler Ada Kilise 3’te yer alan örnekte (Kat. No. 225)

bu kıvrımın uzayan detaylı bir çiçek motifine dönüştüğü tespit edilmiştir. Ayrıca Gemiler Ada örneğinde Staurogramın yatay sol ve sağ kollarının altındaki boşluklarda daire içinde iki adet çiçek benzeri motif, yatay sol kol ve dikey üst kolun oluşturduğu boşluklarda ise yapraklı iki bitki motifi gözlemlenmektedir.

Likya bölgesindeki haçların süslemelerinde bazı ek motiflerin kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesi haç motiflerinin betimlerinde sıkça kullanıldığını tespit edilen inci motifidir. Sembolik olarak inci motifinin Bizans Sanatında, kutsal üçlemede, İsa'nın dünyanın nuru olması ve tanrının ilahi ışığını, daire formlu biçiminin ise sonsuz yaşamla ilişkilendirildiği bilinmektedir²⁴³. İnci Motifinin genellikle haçların kol uçlarının iki yanına ya da haç kollarının gövdelerine yerleştirildiği görülmektedir. Kol uçlarına yerleştirilen bu motifin, Kollarının Uçlarına Damla Motifi Yerleştirilmiş Haç tipine girip girmediği konusunda kesin bir kaniye varılamamaktadır. Çünkü genellikle yuvarlak şekilde yapılmış bu tasvirlerin haç kollarını genişletmek için kullanılmış olabileceği daha muhtemeldir. Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nde bulunan Mücevherli Haç motifli yazıtın (Kat. No. 178) kollarına yerleştirilen uzayan oval formlu çıkıntıların damla motifine daha çok benzediği görülse de sonuç için yeterli veri bulunmamaktadır.

Tespit edilen bir diğer ek motif ise "Işık ve Yaşam" sembolü olan "PWC" ve "ZWH" harfleridir²⁴⁴ (Kat. No. 37, Kat. No. 115, Kat. No. 185, Kat. No. 213, Kat. No. 221). Bu harflerin İsa'nın İncil'deki "*Ben dünyanın ışığıyım, kim beni takip ederse karanlıkta kalmayacak, bilakis yaşamın ışığına sahip olacaktır.*" (Yu. 8:12.) sözlerine ithafen bir akrostikon oluşturduğu bilinmektedir.

İnci ve harf sembolizminin yanında hayvan motifleri de Likya Bölgesi taş eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Ksanthos eser deposunda bulunan bir lento (Kat. No. 62) üzerinde yer alan Malta Haçının iki yanına yerleştirilmiş birer güvercin figürü görülmektedir. Bizans Sanatında kuş sembolünün "kutsal ruh" simgesi olarak kullanıldığı bilinmektedir²⁴⁵. Güvercinlerin ise "kanatlı ruhu" sembolize etmektedir²⁴⁶. Alakilise'de yer alan tahrip olmuş bir levhada (Kat. No. 149) ise haç kolunun altından çıkan iki bitki motifinin üstüne tünemiş iki adet tavus kuşu tasviri bulunmaktadır. Tavus kuşu, etinin geç

²⁴³ Metin Kaya, "Kapadokya Bölgesi Duvar Resimlerinde Kutsal Anlam Taşıyan ve Apotropaik Etkili Motifler", *Art-Sanat*, S. 16, İstanbul 2021, s. 16.

²⁴⁴ Semiha Yıldız Ötügen, "Işık-Yaşam PWC-ZWH", *Calbis: Baki Öğün'e Armağan*, Ankara 2006, s. 131.

²⁴⁵ Anthony Cutler, "Birds", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 1 New York 1991, s. 289-290.

²⁴⁶ Tuğçe Karademir, "Bizans Dönemi Taş Eserlerinde Refrigerium Sahneleri", *TroyAcademy*, 6/1, Çanakkale 2021, s. 163.

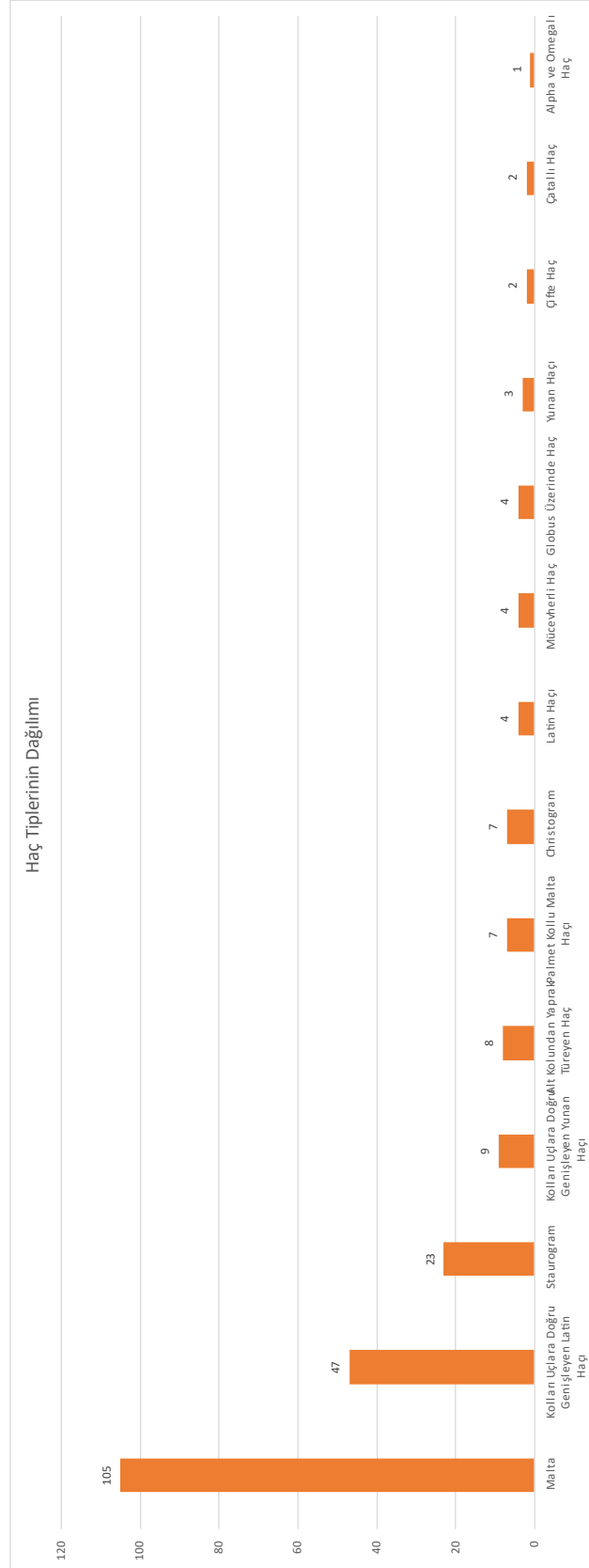
çürümesinden dolayı Antik çağlarda ölümsüzlüğün simgesi olarak görülmüştür. Erken Hristiyanlık sanatında ise ruhun ölümsüzlüğünü simgeleyen dini bir sembolizme dönüşmüştür. Refrigerium sahnelerinde kullanılan bu sembolizmde tavus kuşları genellikle bir çeşmenin iki yanına yerleştirilirken Bodrum Müzesi'nde bulunan bir levhada²⁴⁷, Staurogramın iki yanına karşılıklı yerleştirilmiş tavus kuşları örneğine rastlanmaktadır. Alakilise'de bulunan levha örneğinin böyle bir sembolizm taşıyıp taşımadığı hakkında bir soru işareti yaratmakta, ancak eser tahrip olduğu için kesin bir sonuca varılamamaktadır. Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nde bulunan bir levha (Kat. No. 47) örneğinde ise bir aslan ve stilize edilmiş kartal benzeri bir hayvan yer almaktadır. Genellikle güçle ilişkilendirilen bu iki sembolün İncil yazarlarının simgeleri de olabileceği düşünülebilir ancak merkezde yer alan Malta Haçının üst kollarının boş bırakılması ve başka bir verinin olmaması nedeniyle yine kesin bir sonuca varılamamaktadır.

Likya Bölgesinde tespit edilen eserlerin tarihlendirilmeleri tez araştırması kapsamında kullanılan yayınlar üzerinden yapılmıştır. Bazı yayınların kataloglarında tarihlendirme bilgileri ve nerede buldukları hakkında bilgiye rastlanmadığı için katalogda bu kısım boş bırakılmıştır. Tlos örneklerinde ise tarih aralığı, eserlerin tespitinde kullanılan yayın katalogunda özellikle belirtilmediği için adı geçen yapının 4. ve 13. yüzyıllar arasında faaliyet göstermesine istinaden tez çalışmasında bu geniş tarih aralığı kullanılmıştır.

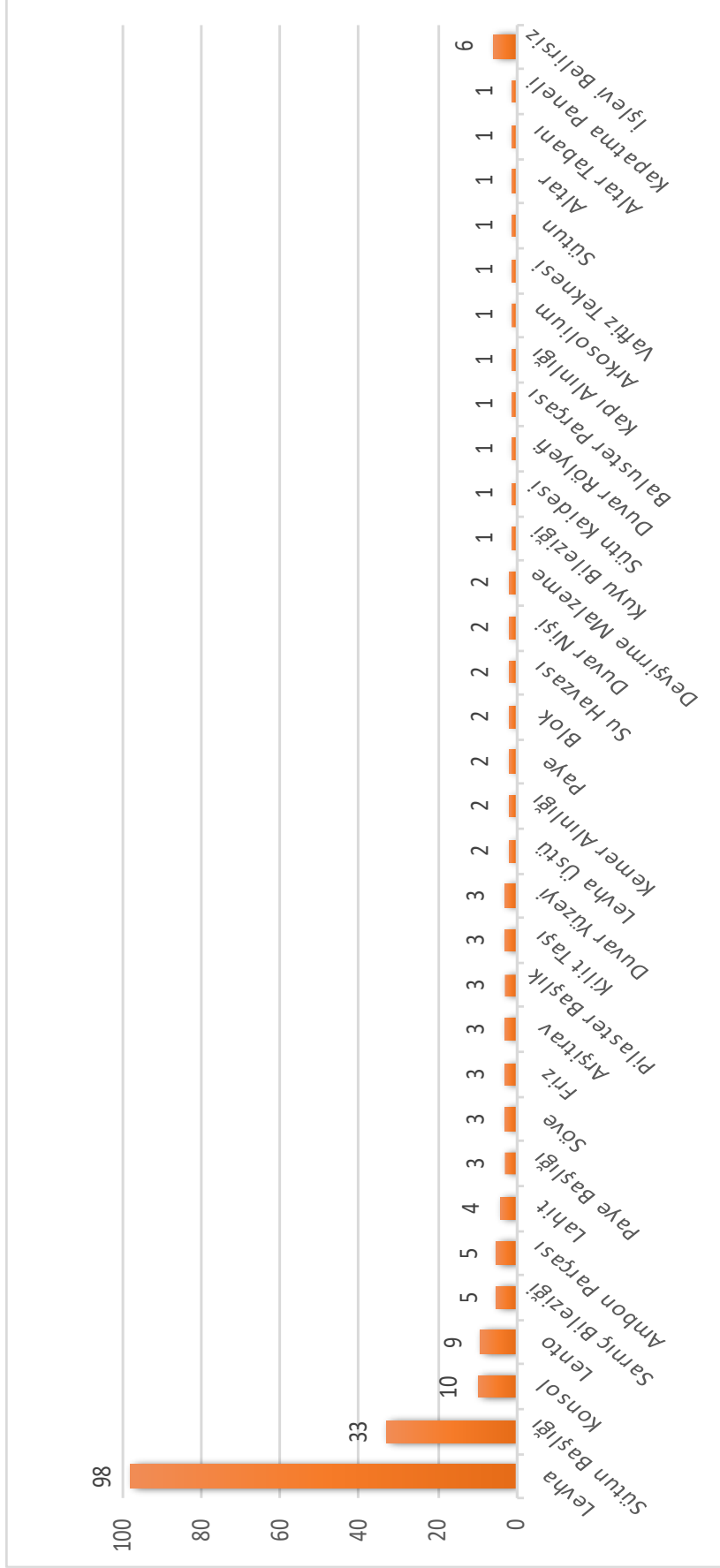
4. yüzyıldan itibaren Hristiyan faaliyetlerinin bulunduğu Likya Bölgesinde tespit edilen haç motifli taş eserlerin çoğunluk olarak 5. ve 7. yüzyıl tarih aralığına yerleştirildiği görülmektedir. Genel Bizans kronolojisinde "Erken Dönem" olarak adlandırılan bu döneme tarihlendirilmiş eserlerin yanında Muskar Bazilika Kilisesi, Choma Geç Devir Kilisesi ve Myra Aziz Nikolaos Kilisesi 9. ve 12. yüzyıllar arasına tarihlendirilen eserler barındırmaktadır. Muskar'da bulunan ve Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haç tasvirinin yer aldığı bir sütun başlığı (Kat. No. 64), 9. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Choma'da tespit edilmiş 4 adet eser (Kat. No. 82-83, Kat. No. 126) ise 9. ve 11. yüzyıllar arasında değerlendirilmiştir. Myra'da bulunan Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki haç motifli eserlerin tarih aralığı ise oldukça çeşitlidir. Aziz Nikolaos Kilisesi'ne ait 9 adet eser (Kat. No. 40-47, Kat. No. 216) 6. ve 7. yüzyıllar arasına tarihlendirilirken diğer eser tarihlendirilme dağılımları; 1 adet eserde 8. ve 9. yüzyıl (Kat. No. 177), 1 adet eserde

²⁴⁷ T. Karademir, agm., s. 177. (Sözü geçen çalışmada: Resim 17.)

(Kat. No. 180) 9. ve 10. yüzyıl ve 2 adet eserde (Kat. No. 173-174) 11. ve 12. yüzyıl şeklindedir.

Şekil 5. Haç Tiplerinin Dağılımı Grafığı

Şekil 6. Malzeme Dağılımı Grafiği

SONUÇ

Likya Bölgesinde yapılan bilimsel yayınlar üzerinden yürütülen “Likya Bölgesi Taş Eserlerinde Haç Motifleri” konulu tez çalışmasında toplamda 26 antik yerleşimde bulunan toplam 225 adet eser incelenmiştir. Likya’da bulunan bazı antik yerleşimlerin tez kapsamına alınamamasının en önemli nedeni bu bölgelerde yapılan bilimsel kazıların veya alan araştırmalarının henüz bir veri verecek kadar ilerlememiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Likya Bölgesinde yapılan tez çalışmasında Bizans Dönemi’ne ait 225 adet eserde toplam 233 adet haç motifi tespit edilmiş, bu haç motifleri E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, S. Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou’nun vermiş olduğu tipolojiye göre 12 tipe ayrılmıştır. Motifleri E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, S. Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou’nun tipolojisinde yer almayan ancak bu tez kapsamında “Palmet Kollu Haç” ve “Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı” olarak adlandırılarak sınıflandırılan 2 yeni haç tipi tespit edilmiştir. Bu 2 yeni haç tipiyle birlikte bölgedeki eserlerde motif olarak kullanılan 14 haç tipi tespit edilmiştir.

Çalışmada incelenen 233 adet haçın çoğunluğu levha ve sütun başlığı olmak üzere toplamda 27 çeşit eser tipinde motif olarak kullanıldığı ve bu motiflerin kabartma ağırlıklı olarak toplamda 5 yapım tekniğiyle çoğunlukla yerel bir malzeme olan kireç taşı kullanılarak yapıldığı belirlenmiştir. 13 çeşit haç tipi kullanılan eserlerde Malta (Kolları Yukarı Doğru Genişleyen Yunan) Haçı ve Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Latin Haçı kullanımının ağırlıkta olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanında Likya Bölgesinde Staurogramların Christogram motifinden daha çok kullanıldığı tespit edilmiştir.

Likya Bölgesinde incelenen haç motifli eserlerin geneline bakıldığında 5. ve 7. Yüzyıl aralığına tarihlendirildiği gözlemlenmekle birlikte toplamda 8 adet eserin 8. ve 12. yüzyıl aralığına tarihlendirildiği gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak birçok piskoposluk merkezi barındıran Likya Bölgesindeki taş eserlerde haç motifi oldukça çeşitli bir şekilde kullanılmıştır. Bu tez kapsamında E. Dinkler ve E. Dinkler von Schubert, S. Kalopissi-Verti ve M. Panayotidi-Kesisoglou’nun vermiş olduğu tipolojiye ek olarak “Palmet Kollu Haç” ve “Kolları Uçlara Doğru Genişleyen Yunan Haçı” motifinin haç tipoloji tablosuna eklenmesi önerilebilir.

KAYNAKLAR

Antik Dönem Kaynakları

- Eusebius. *Life of Constantine*. Hall, S. T. (1999). *Eusebius Life of Constantine*, Clarendon Press, Oxford.
- Homeros, *İlyada*. Baricco, A. (2017). *Homeros, İlyada*, Can Yayınları, İstanbul.
- Herodotos. Ökmen, M. (1973). *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Strabon, *Geographika*. Pekman, A. (2000). *Strabon Antik Anadolu Coğrafyası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Modern Kaynaklar

- Acara, M. (2020). *Bizans Maden Sanatı:Dini Törenlerde Kullanılan (Liturjik) Eşyalar*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Akar, T. (2022). *Arykanda Arif Kale Piskoposluk Kilisesi ve Vaftizhanesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Akşit, O. (1971). *Hellenistik ve Roma Devrinde Likya*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Akyürek, E., Tiryaki, A. (2010). “Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi Kazılarında Üç Mimari Plastik Eser Üzerine Değerlendirmeler”, *Adalya*, XIII, 389-403.
- Albayrak, K. (2004). “Dinsel Bir Sembol Olarak Haç’ın Tarihi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7/19, 106-107.
- Alpaslan, S. (1996). *Antalya’nın Demre (Kale) İlçesindeki H. Nikolaos Kilisesi’nde Dini Ayinle İlgili Plastik Eserler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Anrich, G., Nikolas, H. (1913). *Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche: Texte und Untersuchungen*, Taubner, Berlin.
- Arıkan, S. Ç. (2001). *The Church at Choma (Hacımusalar-Elmalı-Antalya) and its Materials*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Asano, K. (ed.), (2010). *The Island of St. Nikolas*, Osaka University, Japan.
- Atasağun, G. (1996). *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Avşar, L. (2010). “Antik Yunan Seramiklerdeki Haç ve Çarkifelek Simgeleri ve Bunların Avrasya, Anadolu ve Mezopotamya Kültürlerindeki Muhtemel Kaynakları”, *Mukaddime*, 3/3, 124.
- Bass, G. F. ve diğerleri (1967). “Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck”, *Transactions of the American Philosophical Society*, 57/8, 1-177.
- Bayram, B. (2019). *Geç Antik Çağ'da Yakın Doğu Kiliselerinin Lycia Hristiyanlığı Üzerine Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları araştırma Enstitüsü, Antalya.
- Bayram, F. (2021). “Haç Kültü ve Tao Klarceti Bölgesinde Haç Betimlemeleri”, *Lycus Dergisi*, 4, 91.
- Biedermann, H. (1992). “Cross”, *Dictionary of Symbolism Cultural Icons and The Meanings Behind Them*, Facts On File, New York, 81-84.
- Borchhardt, J. (1975). *Myra Eine Lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, Gebr. Mann Verlag, Berlin.
- Bryce, T. R., (1986). *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*, The Lycian, Museum Tusulanum, Kopenhag.
- Camgöz, F. (2010). *M.Ö. 2. M.S. 1. Yüzyıllarda Lykia Tarihi: Roma ile Eyalet İlişkileri, Eyalet Olma Süreci*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Canko, D. M. (2017). “Sikkeler Işığında Bizans'ta İmparatoriçe İmgesi (780-1204)”, *Art-Sanat*, 8, 113-137.
- Coşkun, B. (2009). *11. Yüzyılda Kapadokya Bölgesindeki İsa'nın Doğumu ve İsa'nın Çarmıha Gerilmesi Sahneleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Ankara.
- Cutler, A. (ed.) (1991). *Oxford Dictionary of Byzantium*, C. 1, Oxford University Press, New York.
- Çevik, N., Çömezöğlü, Ö., vd., (2010). “Andriake Sinagogu ve Bölgede Yahudi Varlığı”, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*, Ed. Nevzat Çevik, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 169-180.
- Çevik, N. (2021). *Likya Kitabı: Arkeolojisi, Tarihi ve Kültürüyle Batı Antalya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Deer J. (1961). “Der Globus Des Spätromischen und Des Byzantinischen Kaisers. Symbol oder Insigne?”, *Byzantinische Zeitschrift*, S.54, 53-85.
- Demir, Ç. (2020). *Andriake Antik Kenti A Kilisesi Mimari Plastik Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demirci, K. (2022). “Myra (Demre) Piskoposu Pataralı Aziz Nikolaos”, *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, Haz. Havva İkan ve Erkan Dündar, Yapı Kredi Yayınları, 558-566.

- Demirton, C. (2018). *Patara Kent Bazilikası Litürjik Taş Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Dinkler, E., Dinkler-von Schubert E. (1995). “Kreuz I (vorikonoklastisch)”, *Reallexion Zur Byzantinischen Kunst*, C. 5, Anton Hiersemann, Stuttgart.
- Doğan, S. (2006). “Likya’da Bizans Taş Yapıtları”, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu*, AKMED, 209-224.
- Doğan, S. (2016). “Lykia’da Bir Hac Merkezi: Myra, Aziz Nikolaos Kikisesi”, *Lukka’dan Likya’ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*, Haz. Havva İşkan ve Erkan Dündar, Yapı Kredi Yayınları, 238-259.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*, (çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Emecen, F. (1991). “Antalya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Foss, C. (1994). The Lycian Coast in The Byzantine Age, *DOP*, Cilt 44, Cambridge.
- Foss, C. (1996). *Cities, Fortresses and Village of Byzantine Asia Minor*, Variorum, Hampshire.
- Grant, M. (2008). *İmparator Konstantin*, (çev. Şener Şükrü Yiğitler), Akademi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Grossmann, P., Severin, H. G. (2003). “Frühchristliche und Byzantinische Bauten im Südöstlichen Lykien”, *IstForse*, 46, Ernst Wasmuth, Tübingen.
- Gökalp, Z. D. (2009). *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Güçlü, M. (2007). “Selçuklulardan Cumhuriyete Kadar Kumluca Bölgesi”, *Türkiyat Araştırma Dergisi*, 22, 219-250.
- Gül, A. (2018). *Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Mardin.
- Haberl, S. (2013). *Das Byzantinische Kreuzigunsbild*, (Doktora Tezi), Viyana Üniversitesi, Viyana.
- Harrison, R. M. (1963). “Churches and Chapels of Central Lycia”, *Anatolian Studies*, 13, 117-151.
- Harrison, R. M. (1972). “A Note on Architectural Sculpture in Central Lycia”, *Anatolian Studies*, 22, 187-197.
- Healey, T. (1977). “The Symbolism of the Cross in Sacred and Secular Art”, *Leonardo*, 10/4, 289-294.
- Heid, S. (2006). “Kreuz”, *Reallexion für Antikite und Christentum*, C. 21, Anton Hiersemann, Stuttgart.

- Hellenkemper, H., Hild, F. (2004). *TIB 8: Lykien und Pamphylien*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana.
- Hengel, M. (1977). *Crucifixion: In the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross*, Fortress Press, Philadelphia.
- Hild, F. (2004). "Lykien In Den Notitiae Episcopatum", *Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 54, 1-17.
- Hörandner, W., Carr, A. W. (1991). "Christogram", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Cilt 1, Oxford University Press, New York.
- Inman, T. (2004). *Ancient Pagan and Modern Christian Symbolism*, Celephais Press, Londra.
- İşler, B. (2009). *Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İşler, B. (2016). "Orta Likya Bölgesi'nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 363-392.
- İşler, B. (2016b). "Alacahisar Church ın Kale (Demre) District of The Antalya Province Light of The New Findings", *Eurasian Academy of Sciences Journal*, 6, 1-21.
- İşler, B. (2017). "Karabel Asarcık'taki Sion Manastırı Mezar Odası ve Bizans Lahitleri", *Seleucia*, 7, 161-185.
- İşler, B. (2019). "Akdeniz Bölgesi'nde Myra (Demre) Antik Kenti Kırsalında Bulunan Bizans Dönemi Sarnıç Bilezikleri", *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1 (1), 11-22.
- İşler, B. (2020). "Demre'nin (Myra) Kırsalında Trikonç Planlı Yapıların Mimarisi: Bademli Kilisesi", *Phaselis*, 6, 241-250.
- İşler, B., Tekoğlu, Ş. R. (2021). "Rock-Cut Tombs and Two Lycian Inscriptions form Karabel-Çamdağı", *ADALYA*, 24, 43-59.
- Jacobek, R. (1999). "Bizans Piskoposluk Merkezi Limyra", (Ed. J. Borchhardt), *Limyra Zemuri Taşları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 111-115.
- Jensen, R. M. (2017). *The Cross: History, Art and Controversy*, Harvard University Press, Massachusetts and London.
- Jobes, G. (1962). "Cross", *Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols*, V. 1-3, Scarecrow Press, New York.
- Karaca, B. (1997). *XV. ve XVI yy'larda Teke Sancağı*, (Basılmamış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Karademir, T. (2019). "Bizans Dönemi Taş Eserlerinde Refrigerium Sahneleri", *TroyAcademy*, 6/1, 158-186.
- Karpozilos, A., Cutler, A. (1991a). "Cross: Cult of the" *Oxford Dictionary of Byzantium*, Cilt 1, Oxford University Press, New York.

- Karpozilos, A. ve Cutler, A. (1991b). "Cross: The Cross in Everday Life", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Cilt 1, Oxford University Press, New York.
- Kaya, M. (2021). "Kapadokya Bölgesi Duvar Resimlerinde Kutsal Anlam Taşıyan ve Apotropaik Etkili Motifler", *Art-Sanat*, 16, 409-445.
- Kazhdan, A. (1936). "Sphaira", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Cilt 1, Oxford University Press, New York.
- Keen, G. A. (1998). *Dynastic Lycia: A Political History of the Lycians and their Relations with Foreign Powers, c. 545-362 B.C.*, Brill, Netherlands.
- Korkut, T. (2012). "Tlos 2010 Kazı Etkinlikleri, VIII. Girmeler Mağarası", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, Ankara, 453-474.
- Korkut, T., Urano, S. (ed.), (2021). *The City Basilica of Tlos*, AKMED, Antalya.
- Küçükaşçı, M. S. (2006). "VII-XII yüzyıllarında Likya'ya Arap İlgisi", *III. Uluslararası Likya Sempozyumu*, 1, Antalya, 375-383.
- Mango, M. M. (1991). "True Cross", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Cilt 3, Oxford University Press, New York.
- Marksteiner, T. ve Niewöhner, P. (2004). "Die Kirche von Isthada in Lykien", *Mitteilungen Zur Christlichen Archäologie, Österreichische Akademie der Wissenschaften*, 10, Wien, 21-51.
- Mergen, Y. (2011). *Olympos Antik Kenti'nin Orta Çağ Dönemi Dokusu ve Likya Bölgesi Açısından Önemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Mitchell, S. (2019). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi, M.S. 284-641*, (çev. Turhan Kaçar), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Morganstern, J. (ed.) (1993). *The Fort at Dereağzı: And Other Meterial Remains in Its Vicinity from Antiquity to The Middle Ages*, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen.
- Olçay Uçkan, B. Y., Kayapınar, L. (2015). "Olympos Piskoposu Methodios ve Olympos Kenti", *Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25 Yılı, Uluslararası Sempozyum Bildirileri 11-13 Kasım 2013*, 534-344.
- Olçay Uçkan, B. Y. (ed.), (2017). *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları*, AKMED, Antalya.
- Ostrogorsky, G. (2019). *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Ötüken S. Y. (2007). "Işık-Yaşam PWC-ZWH", *Calbis: Baki Öğün'e Armağan*, Haz. Cengiz Işık, Zeynep Çizmeli Öğün ve Burhan Varkıvanç, Türk Tarih Kurumu, 226/7, 131-136.
- Öztaşkın, G. K. (2013). *Olympos Antik Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

- Öztaşkın, G. K. (2022). "Olympos Antik Kentinden Staurogram Motifli Taş Eserler", *Antalya Müzesi'nin 100. Yıl Kitabı*, 1, 409-419.
- Pedersen, H. (1906). "Armenisch und die Nachbarsprachen", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen*, 39/3, 334-485.
- Podkalsky, G. (1991). "Cross", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Cilt 1, Oxford University Press, New York.
- Podkalsky, G., Carr, A. W. (1991). "Crucifixion", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Cilt 1, Oxford University Press, New York.
- Pulak, C. (1998). "The Uluburun Shipwreck: An Overview", *IJNA*, 27/3, 188-224.
- Peschlow, U. (1975). "Die Kirche des hl. Nikolaos in Myra", *Antike Welt*, 6/4, 15-28.
- Peschlow, U. (1984). "Die Bischofskirche in Limyra (Lykien)" *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, 2, 409-435.
- Peschlow, U. (1990). "Materialien zur Kirche des H. Nikolaos in Myra im Mittelalter", *Istanbul Mitteilungen*, 40, 207-258.
- Pülz A., Ruggendorfer P. (2004). "Kaiserzeitliche und frühbyzantinische Denkmäler in Limyra: Ergebnisse der Forschungen in der Oststadt und am Ptolemaion 1997-2001", *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie*, 10, 52-79.
- Ramsey, W. M. (1892). *The Church in Roman Empire: Before A.D. 170*, Hodder&Stoughton 27 Paternoster Row, Londra.
- Räsänen, M. (1906). *Versuch Eines Ätymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Seçer, S. (2012). *Yazılı Belgeler Işığında Lukka, Pedassa ve Walma Ülkelerinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul.
- Semiramis, E. (2023). *Myra-Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazılarında Ortaya Çıkarılmış Episkopeion'da (Piskoposluk İkametgahı) Malzeme ve Yapım Teknikleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Sertel, S. (2017). *Olympos Piskoposluk Kilisesi ve Vaftizhanesi Litürjik Taş Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Sevin, V. (2019). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- Seymour, W. W. (1898). *The Cross, In Tradition, History and Art*, G. P. Putnam's Sons, New York.
- Smith, D. (1906). "Crucifixion", *In Dictionary of Christ and the Gospels*, Cilt 1, Morrison & Gibb Limited, Edinburgh.
- Strabon, (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika, XII-XIII-XIV)*, (çev. Prof. Dr. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sulzberger, M. (1925). "Le Symbolle de la Croix et les Monogrammes de Jésus Chez Les Premiers Chrétiens", *Byzantion*, 2, 337-453.
- Şakiroğlu, M. H. (1996). "Haç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Taş, T., Özcan, (2015). "MS 4.-7. Yüzyıllar Arasında Haç Motifinin Gelişimi", *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 247-275.
- Tekinalp, V. M. (2000). *Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (M.S. 4-14. yy.) Andriake Kenti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tiryaki, A. (2012). "Rhodiapolis piskoposluk Kilisesi'ne Ait Bir Grup Korkuluk Levhası", *Olba*, 20, 483-514.
- Tiryaki, A. (2017). "Architectural Sculpture", *Alakent Church: A Byzantine Monument at Myra (12th-13th Centuries)*, Ed. Engin Akyürek, GABAM, 117-143.
- Tümer, G. (1993). "Çarmıh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tüner, N. (2002). *Lykia Yerleşim Coğrafyası'nda Yeni Lokalizasyonlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Türkoğlu, Ş. M. (2022), *Patara Lahitleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Verkerk, D., Nicholson, O. (2018). "Cross in Art", *Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Cilt 1, Oxford University Press, New York.
- Verti, S., K. Kesisoglou, M. P. (2010). *Multilingual Illustrated Dictionary of Byzantine Architecture and Architectural Sculpture Terminology*, Crete University Press Herakleion.
- Wilson, M. (2018). "Jews an Christian in Ancient Lycia: A Fresh Appraisal", *Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları 1989-2009*, 11-35.
- Yıldız, M. (2019). *Anadolu'da Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde I. Constantinus ve Helena ile Beraber Gerçek Haç Betimlemeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Yılmaz, L. (2015). *Bizans Devrinde Likya Bölgesi Liman Yerleşmeleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yılmaz, G. (2022). *Ksanthos Antik Kenti Bizans Dönemi Mimari Plastik Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Zimmermaan, K. (2016). “Osmanlı Fethine Kadar Doğu Roma ve Bizans Döneminde Likya”, *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, Haz. Havva İşkan ve Erkan Dünder, Yapı Kredi Yayınları, 68-79.

İnternet Kaynakları

WEB_1. (2022). Arionos, The Anabasis of Aleksander.

<https://www.gutenberg.org/files/46976/46976-h/46976-h.htm> (01.11.2022)

WEB_2. (2022). Cicero in Verrem

<https://www.thelatinlibrary.com/cicero/ver.shtml> (04.11.2022)

WEB_3. (2022). İnciller.

<https://incil.info/> (20.09.2022)

WEB_4. (2022). Türkçe Sözlük.

<https://sozluk.gov.tr/> (13.01.2022)